MEMORIAL EDITION

OF THE WORKS OF

SRI SANKARACHARYA

THE WORKS

OF

Sri Sankaracharya

SRI

VANI VILAS

EDITION

परिग्रहण सं० 10388
ग्रन्थालय, क ० सि शि संस्थान
सा नाथ, वाराणसी

THE WORKS OF

SRI SANKARACHARYA

VOLUME 4

SRI VANI VILAS PRESS

SRIRANGAM

परिग्रहण सं० 10366
ग्रन्थालय, के उ ति शि संस्थान
सारनाथ, वाराणसी

CONTENTS

	PAGE
ISAVASYOPANISHAD BHASHYA	1
KENOPANISHAD	
PADA BHASHYA	29
VAKYA BHASHYA	79
KATHOPANISHAD BHASHYA	
CHAPTER 1	127
CHAPTER 2	187
PRASNOPANISHAD BHASHYA	233

॥ विषया ॥

	पृष्ठम्
ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्	१
केनोपनिषत्पदभाष्यम्	२९
केनोपनिषद्वाक्यभाष्यम्	७९
कठोपनिषद्भाष्यम्	
अध्याय १	१२७
अध्याय २	१८७
प्रश्नोपनिषद्भाष्यम्	२३३

THE

UPANISHAD-BHASHYA

VOL 1

ISA, KENA, KATHA
& PRASNA

॥ श्री ॥

उपनिषद्भाष्यम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादै

विरचितम् ।

प्रथमो भाग

॥ ईशकेनकठप्रश्नाः ॥

॥ श्री ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् १—२८

इशेत्यादीना मन्त्राणा कर्मशेषत्वशङ्काभ्युदसनपूर्वक व्याख्येयस्योपयोग्यनुब धप्रदर्शनम् ५

सर्वमीश्वरात्मकमेवेति आत्मज्ञानेन सर्वमाच्छादनीयमिति च तत्त्वोपदेश ६

एव विचारादिप्रयत्नवत सर्वकर्मस यासविधि ७

समुच्चयवादिना शङ्कोत्थापनम् ८

समुच्चयवादिखण्डनम् ९

आत्मतत्त्वस्वरूपप्रतिपादनम् १०

मातरिश्वपदस्य लक्ष्यार्थमादाय तात्पर्यप्रदर्शनम् १२

आत्मज्ञानिन शोकमोहासभवप्रदर्शनपुर सर फलप्रतिपादनम् १४

पूर्वप्रतिपादितार्थदृढीकरणायाक्षेपसमाधानपूर्वक निगमनम् १७

विद्याकर्मणो समुच्चयकारणत्वेनावा तरफलभेदोपन्यास १८

व्याकृताव्याकृतोपासनाविधिफलप्रदर्शनम् १९
उपासकस्य मार्गयाचनाप्रदर्शनम् २३
विचारबीजोपन्यासपूर्वक संक्षेपतो विचार २६

केनोपनिषद्भाष्यम् २९—१२२

प्रथम खण्ड ३३–४९, ८३–९६

नित्यकर्मणा ज्ञानोपयोगित्वकथनम् ३४
वैराग्यार्थं काम्यप्रतिषिद्धकर्मणा फलप्रदर्शनम् ३४
कर्मकाण्डस्यान्यफलकत्वप्रदर्शनद्वारा तत्खण्डनम्
प्रश्नप्रतिवचनरूपेण प्रतिपादनस्य तात्पर्यवर्णनम् ३६
इषितप्रेषितपदार्थयो पृथक्फलवत्त्वप्रदर्शनाय शङ्कासमाधाने ३७
श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिपदार्थवर्णनम् ४०
अविषयमपि ब्रह्मागमेन प्रत्याययितु शक्यमित्यागमप्रदर्शनम् ४३
लौकिकतार्किकमीमांसाप्रतिपत्तिविरोधमाशङ्क्य तत्परिहार ४५

द्वितीय खण्डः ५०–६०, ९७–१०४

विपरीतबुद्धिव्यपोहनाय शिष्य प्रति गुरोर्वचनम् ५०

तृतीय खण्ड ६१–६७, १०५–११६

आख्यायिकारूपेण प्रवृत्ताया श्रुतेस्तात्पर्यवर्णनम् ६१

चतुर्थ खण्ड ६८—७६, ११७—१२१

गुणोपासन तत्फल च ७१

उपनिषद भो ब्रूहीति प्रष्टु शिष्यस्याभिप्रायकथनम् ७२

उपनिषत्प्राप्त्युपायभूततपआदिप्रदर्शनम् ७४

कठोपनिषद्भाष्यम् १२३—२३२

प्रथमोऽध्याय १२७—१८६

प्रथमा वल्ली १२९—१५१

उपनिषच्छब्दार्थनिरुक्ति १२९

नचिकेतस प्रति वरत्रयप्रदानम् १३६

प्रथमवरत्वेन मृत्यु प्रति पितृसौमनस्यप्रार्थनम् १३७

स्वर्गस्वरूपप्रदर्शनम् १३८

स्वर्गसाधनाग्निविषयकद्वितीयप्रश्न १३९

वरत्रयव्यतिरेकेणान्यवरप्रदानम् १४१

नि श्रेयससाधनात्मज्ञानविषयकस्तृतीय प्रश्न १४४

वैराग्यदृढीकरणाय प्रलोभनम् १४६

द्वितीया वल्ली १५२—१७१

अभ्युदयनि श्रेयसविभागप्रदर्शनपूर्वक तयोरन्यतरस्यैव परमपुरुषार्थोपयोगित्वकथनम् १५२

अन्यत्र धर्मादित्यादिना प्रष्टव्यस्य वक्तव्यस्य चात्मन स्वरूपप्रदर्शनम् १६५

निर्गुणे ब्रह्मण्युपसंहारः — १७१

तृतीया वल्ली — १७२–१८६

प्राप्तृप्राप्तव्यादिविवेकाय द्वयोरात्मनोरुपन्यासः — १७२
प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं रथादिरूपककल्पना — १७४
अधिगन्तव्यपदप्रदर्शनम् — १७७
इन्द्रियमनोबुद्धिपरत्वेन सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वप्रदर्शनम् — १७८
आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायप्रदर्शनम् — १८१

द्वितीयोऽध्यायः — १८७–२३१

चतुर्थी वल्ली — १८९–२०१

अङ्गुष्ठपरिमाणस्य जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरश्रुतिविवरणम् — १९९

पञ्चमी वल्ली — २०२–२१४

उपायान्तरेण ब्रह्मज्ञापनाय शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वेन कल्पनम् — २०२
चेतनशेषत्वाच्छरीरस्य तद्विलक्षणशेष्यर्थं सिद्ध इत्यात्मास्तित्वनिरूपणम् — २ ५
प्राणापानादीनां जीवनाहेतुत्वप्रदर्शनम् — २०६
ब्रह्मणो दुःखाभावप्रदर्शनम् — २१०
परमानन्दे प्रमाणत्वेन विद्वदनुभवप्रदर्शनम् — २१३

षष्ठी वल्ली २१५—२३१

आत्मतत्त्वबोधनाप्रकारस्तत्प्रयोजनं च २२०

बुद्ध्यादीनामात्मालिङ्गत्वप्रदर्शनम् २२१

अलिङ्गस्यापि ब्रह्मणो मननद्वारेण दर्शनसमर्थनम् २२२

प्रतिबन्धकान्तरापनयनायोपायान्तरप्रदर्शनम् २२३

निर्विशेषब्रह्मविदां गत्यभावं प्रदर्श्य मन्दाधिकारिणां
गतिप्रदर्शनम् २२८

विद्यास्तुत्यर्थोऽख्यायिकार्थोपसंहारः २३०

प्रश्नोपनिषद्भाष्यम् २३३—३०७

प्रथमः प्रश्नः २३७—२५०

ब्राह्मणेन पुनरुक्तस्य प्रयोजनकथनम् २३७

गुरुप्रतिवचनस्यानुद्धतत्वप्रदर्शनपरतया तात्पर्यवर्णनम् २३९

रयिप्राणयोः प्रजापतित्वार्थं सर्वात्मत्वप्रदर्शनम् २४१

इष्टापूर्तादिकारिणां दक्षिणायनोपलक्षितचन्द्रप्राप्तिप्रदर्शनम् २४३

विद्यावतां समुच्चयवतां चोत्तरायणोपलक्षितादित्यप्राप्तिप्रदर्शनम् २४५

द्वितीयः प्रश्नः २५१—२५९

कुतो ह वेत्यादिना पृष्टस्य प्रतिवचनम् २५८

कार्यकरणलक्षणानां देवानां स्वमाहात्म्यप्रकटनम् २५२

मुख्यस्य प्राणस्य प्रतिवचनम् २५२
मुख्यप्राणस्य श्रैष्ठ्यप्रतिपादनम् २५३
प्राणमाहात्म्यदर्शनेन प्रीताना देवाना स्तुतिप्रदर्शनम् २५४

तृतीय प्रश्न २६०–२६७

दृष्टान्तपूर्वक प्राणोत्पत्तिकथनम् २६१
आत्मान वा प्रविमज्येत्यस्य सदृष्टान्तमुत्तरम् २६२
पायूपस्थादिष्वात्मविभागप्रदर्शनम् २६२
कथ बाह्यमभिधत्ते इत्यादिना प्रश्नस्योत्तरम् २६४
प्राणस्वरूप निर्धार्य तदुपासनविधान फलप्रदर्शन च २६६

चतुर्थ. प्रश्नः २६८–२८१

परविद्यापरतया प्रश्नत्रयतात्पर्यवर्णनम् २६८
कानि स्वपन्तीत्यस्य प्रश्नस्योत्तरप्रदर्शनम् २७०
कानि जाग्रतीत्यस्योत्तरम्, प्राणादीनामग्निसादृश्य-
कल्पन च २७१
समानस्य होतृत्वेन, उदानमनसोरिष्टफलयजमानत्वेन च
व्यपदेश २७२
विद्वत्तास्तुतिरिति तात्पर्यवर्णनपूर्वक कतर एष इत्य
स्योत्तरम् २७३
शङ्कापरिहारौ २७४
कस्यैतत्सुख भवतीत्यस्योत्तरप्रदर्शनम् २७६
कस्मिन्नु सर्वे इत्यादिना पृष्टस्योत्तरम् २७७

एकत्वविद फलनिरूपणम् २८०

पञ्चमः प्रश्नः **२८२–२८८**

म दाधिकारिणामुपासना विधातु प्रश्नारम्भ २८२

परापरोभयप्राप्तिसाधनतया ओंकारोपासनाप्रदर्शनम् २८३

केवलैकमात्रोपासकस्य मनुष्यलोकप्राप्तिकथनम् २८४

केवलद्विमात्रोपासकस्य सोमलोकप्राप्तिकथनम् २८५

परब्रह्मविषयोंकारोपासनाविधानम्, उपासकस्य पुनरा

वृत्त्यभावकथन च २८६

षष्ठः प्रश्न. **२८९—३०६**

कलाभिरात्मप्रदर्शनस्य तात्पर्यवर्णनम् २९१

प्रसङ्गान्नैयायिकमतमुपन्यस्य तत्खण्डनम् २९०

ज्ञानस्याव्यभिचारित्वोपपादनम् २९२

चैतन्यस्य नित्यत्व प्रसाध्यारोपाधिष्ठानत्वसभवप्रदर्श

नम् ४

साख्याना शङ्काविष्करणम् २९६

स्वतोऽकर्तुरपि औपाधिककर्तृत्वमादायेक्षितृत्वसमर्थ

नम् ३०७

सदृष्टान्त कलाप्रदर्शनम् ३०३

॥ ॐ ॥

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

पूर्णमद पूर्णमिद

पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय

पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्ति. शान्ति शान्तिः ॥

॥ श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादाः ॥

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये मुद्रितमिदम् ।

Gourishunker Ganeriwala

॥ ईशावास्योपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता ।

'ईशा वास्यम्' इत्यादयो मन्त्रा कर्मस्वविनियुक्ता, तेषामकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात्। याथात्म्य चात्मन शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम्। तच्च कर्मणा विरुध्यत इति युक्त एवैषा कर्मस्वविनियोग। न ह्येवलक्षणमात्मनो याथात्म्यम् उत्पाद्य विकार्यम् आप्य सस्कार्य वा कर्तृभोक्तृरूप वा, येन कर्मशेषता स्यात्, सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात्, गीताना मोक्षधर्माणा चैव-

परत्वात् । तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि च अशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि । यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणत्वकुणित्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्विति ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेन आत्मविषयं स्वाभाविककर्मविज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्तीति । एवमुक्ताधिकार्यभिधेयसंबन्धप्रयोजनान्मन्त्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः —

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं
यत्किं च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा
मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

ईशा ईष्टे इति ईट्, तेन ईशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् प्रत्यगात्मतया । तेन स्वेन रूपेणात्मना ईशा वास्यम् आच्छादनीयम् । किम्? इदं सर्वं यत्किं च यत्किंचित् जगत्यां

पृथिव्या जगत् तत्सर्वम् । स्वेनात्मना ईशेन प्रत्यगात्मतया अहमेवेद सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिद सर्व चराचर-माच्छादनीय परमात्मना । यथा चन्दनागर्वादेरुदकादि-सबन्धजक्लेदादिजमौपाधिक दौर्गन्ध्य तत्स्वरूपनिघर्षणेना-च्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्वदेव हि स्वात्मन्य-ध्यस्त स्वाभाविक कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षण जगद्द्वैतरूप पृथि-व्याम्, जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्य विकारजात परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्त स्यात् । एवमी श्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसन्न्यासे एवाधिकार, न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थ । न हि त्यक्तो मृत पुत्रो भृत्यो वा आत्मसबन्धिताभावादात्मान पालय-ति । अतस्त्यागेनेत्ययमेवार्थ । भुञ्जीथा पालयेथा । एव त्यक्तैषणस्त्व मा गृध गृधिम् आकाङ्क्षा मा कार्षी धनविष याम् । कस्य स्वित् कस्यचित् परस्य स्वस्य वा धन मा काङ्क्षीरित्यर्थ । स्विदित्यनर्थको निपात । अथवा, मा गृध । कस्मात्? कस्य स्विद्धनम् इत्याक्षेपार्थ । न कस्य चिद्धनमस्ति, यद्गृध्येत । आत्मैवेद सर्वमितीश्वरभावनया सर्व त्यक्तम् । अत आत्मन एवेद सर्वम्, आत्मैव च सर्वम् । अतो मिथ्याविषया गृर्धि मा कार्षीरित्यर्थ ॥

एवमात्मविद पुत्राद्येषणात्रयसन्यासेनात्मज्ञाननिष्ठतया आत्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थ । अथेतरस्य अनात्मज्ञतया त्मग्रहणाशक्तस्य इदमुपदिशति म त्र —

कुर्वन्नेवेह कर्माणि
जिजीविषेच्छत९ समा' ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति
न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

कुर्वन्नेव निर्वर्तयन्नेव इह कर्माणि अग्निहोत्रादीनि जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् शत शतसख्याका समा सवत्सरा न् । तावद्धि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम् । तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छत वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्वि धीयते । एवम् एवप्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इत एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्त मानात्प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तर नास्ति, येन प्रकारेणाशुभ कर्म न लिप्यते, कर्मणा न लिप्यस इत्यर्थ । अत शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् ॥

कथ पुनरिदमवगम्यते—पूर्वेण मन्त्रेण सन्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता, द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति ? उच्यते—

ज्ञानकर्मणोर्विरोध पर्वतवदकम्प्य यथोक्त न स्मरसि किम् ? इहाप्युक्तम्—यो हि जिजीविषेत्स कर्माणि कुर्वन्नेव इति, 'ईशा वास्यमिद सर्वम्', 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध कस्य स्विद्धनम्' इति च । 'न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियात् इति पद ततो न पुनरेयात्' इति च सन्न्यासशासनात् । उभयो फलभेद च वक्ष्यति । 'इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवत क्रियापथश्चैव पुरस्तात्सन्न्यासश्च', तयो सन्न्यास एवातिरेचयति—'न्यास एवात्यरेचयत्' इति तैत्तिरीयके । 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदा प्रतिष्ठिता । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्च विभाषित' इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्त व्यासेन वेदाचार्येण भगवता । विभाग चानयो प्रदर्शयिष्याम ॥

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽय मन्त्र आरभ्यते—

असुर्या नाम ते लोका
अन्धेन तमसा वृता ।
ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति
ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

असुर्या परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा ।

तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम । नामशब्दोऽनर्थको निपात । ते लोका कर्मफलानि लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्त इति जन्मानि । अन्धेन अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसा आवृता आच्छादिता । तान् स्थावरान्तान्, प्रेत्य त्यक्त्वेमं देहम् अभिगच्छन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । ये के च आत्महन आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महन । के? ते जना येऽविद्वांस । कथं ते आत्मानं नित्यं हिंसन्ति? अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् । विद्यमानस्यात्मनो यत्कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनादिलक्षणम्, तत् हतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृता अविद्वांसो जना आत्महन इत्युच्यन्ते । तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥

यस्यात्मनो हननादविद्वांस संसरन्ति, तद्विपर्ययेण विद्वांसो मुच्यन्तेऽनात्महन, तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—

अनेजदेकं मनसो जवीयो
नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठ-
त्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

अनेजत् न एजत् । 'एजृ कम्पने', कम्पनं चलनं स्वा-

वस्थाप्रच्युति , तद्वर्जितम् , सर्वदा एकरूपमित्यर्थ । तच्च एक सर्वभूतेषु । मनस सकल्पादिलक्षणात् जवीयो जववत्तरम् । कथ विरुद्धमुच्यते— ध्रुव निश्चलमिदम् , मनसो जवीय इति च² नैष दोष , निरुपाध्युपाधिमत्त्वेनोपपत्ते । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यते— अनेजदेकम् इति । मनस अन्त करणस्य सकल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनात् । इह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरस्थसकल्पन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्व लोकप्रसिद्धम् । तस्मिन्मनसि ब्रह्मलोकादीन् द्रुत गच्छति सति, प्रथमप्राप्त इवात्मचैतन्याभासो गृह्यते । अत मनसो जवीय इत्याह । नैन देवा , द्योतनाद्देवा चक्षुरादीनीन्द्रियाणि, एनत् प्रकृतमात्मतत्त्व नाप्नुवन् न प्राप्तवन्त । तेभ्यो मनो जवीय । मनोव्यापारव्यवहितत्वादाभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवाना विषयीभवति , यस्माज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतम् , व्योमवद्व्यापित्वात् । सर्वव्यापि तदात्मतत्त्व सर्वससारधर्मवर्जित स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सत्, उपाधिकृता सर्वा ससारविक्रिया अनुभवतीवाविवेकिना मूढानामनेकमिव च प्रतिदेह प्रत्यवभासत इत्येतदाह— तत् धावत द्रुत गच्छत अन्यान् आत्मविलक्षणान्मनोवागिन्द्रियप्रभृ-

तीन् अत्यति अतीत्य गच्छतीव । इवार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठदिति, स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः । तस्मिन् आत्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे, मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः, यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च, यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ, स मातरिश्वा, अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि, दधाति विभजतीत्यर्थः, धारयतीति वा, 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वा हि कार्यकरणविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥

न मन्त्राणां जामितास्तीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—

तदेजति तन्नैजति
तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य
तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तत् आत्मतत्त्वं यत्प्रकृतम् एजति चलति तदेव च नैजति स्वतो नैव चलति, स्वतः अचलमेव सत् चलतीव

त्यर्थः । किंच, तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्दूर इव । तद्वु अन्तिके समीपे अत्यन्तमेव विदुषाम्, आत्मत्वात् न केवलं दूरे, अन्तिके च । तत् अन्तः अभ्यन्तरे अस्य सर्वस्य, 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः, अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य। तत् उ सर्वस्य अस्य बाह्यतः, व्यापित्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वादन्तः, 'प्रज्ञानघन एव' इति शासनान्निरन्तरं च ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि
आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं
ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यस्तु परिव्राट् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि आत्मन्येव अनुपश्यति, आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु तेष्वेव च आत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन— यथास्य देहस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मा अहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता केवलो निर्गुणोऽनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु चात्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति, स ततः

तस्मादेव दर्शनात् न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम् । सर्वा हि घृणा आत्मनोऽन्यद्दुष्टं पश्यतो भवति, आत्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थान्तरमस्तीति प्राप्तमेव— ततो न विजुगुप्सत इति ॥

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि
आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक
एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा, तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनात् आत्मैवाभूत् आत्मैव संवृत्तं परमार्थवस्तु विजानतः, तत्र तस्मिन्काले तत्रात्मनि वा, को मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजमजानतो भवति, न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोराक्षेपेणासंभवप्रकाशनात् सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥

योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा, स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याह अथ मन्त्र —

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-
मस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतो-
ऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

स पर्यगात्, स यथोक्त आत्मा पर्यगात् परि समन्तात् अगात् गतवान्, आकाशवद्व्यापीत्यर्थ । शुक्र शुभ्र ज्योतिष्मत् दीप्तिमानित्यर्थ । अकायम् अशरीर लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थ । अव्रणम् अक्षतम् । अस्नाविरम् स्नावा सिरा यस्मिन्न विद्यन्त इत्यस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्येताभ्या स्थूलशरीरप्रतिषेध । शुद्ध निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेध । अपापविद्ध धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचासि पुलिङ्गत्वेन परिणेयानि, स पर्यगात् इत्युपक्रम्य कविर्मनीषी इत्यादिना पुलिङ्गत्वेनोपसहारात् । कवि क्रान्तदर्शी सर्वदृक्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुते । मनीषी मनस ईषिता, सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थ । परिभू सर्वेषा परि उपरि भवतीति परिभू । स्वयभू

स्वयमेव भवतीति, यषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वं स्वयमेव भवतीति स्वयभू । स नित्यमुक्त ईश्वर याथातथ्यत सर्वज्ञत्वात् यथातथाभावो याथातथ्य तस्मात् यथाभूतकर्मफलसाधनत अर्थान् कर्तव्यपदार्थान् व्यदधात् विहितवान्, यथानुरूप व्यभजदित्यर्थ । शाश्वतीभ्य नित्याभ्य समाभ्य सवत्सराख्येभ्य प्रजापतिभ्य इत्यथ ॥

अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो वेदार्थ 'ईशावास्यमिद सर्वम्' 'मा गृध कस्य स्विद्धनम्' इति । अज्ञाना जिजीविषूणा ज्ञाननिष्ठासभवे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' इति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थ । अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रद्वयप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि दर्शित — 'सोऽकामयत जाया मे स्यात्' इत्यादिना अज्ञस्य कामिन कर्माणीति । 'मन एवास्यात्मा वाग्जाया' इत्यादिवचनात् अज्ञत्व कामित्व च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते । तथा च तत्फल सप्तान्नसर्गस्तेष्वात्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानम् । जायाद्येषणात्रयसन्यासेन चात्मविदा कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येन आत्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता— 'किं प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमात्माय लोक' इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठा सन्यासिनस्तेभ्य 'असुर्या नाम ते' इत्यादिना अविद्वन्निन्दाद्वार

णात्मनो याथात्म्यम् 'स पर्यगात्' इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम् । ते ह्यत्राधिकृता न कामिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि—'अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टम्' इत्यादि विभज्योक्तम् । ये तु कामिनः कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवः, तेभ्य इदमुच्यते— 'अन्धं तमः' इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते, न तु सर्वेषाम् इति? उच्यते—अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति यत् आत्मैकत्वविज्ञानम्, तन्न केनचित्कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति । इह तु समुच्चिचीषया अविद्वदादिनिन्दा क्रियते । तत्र च यस्य येन समुच्चयः संभवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । तद्दैवं वित्तं देवताविषयं ज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम्, 'विद्यया देवलोकः' इति पृथक्फलश्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया, न निन्दापरैव एकैकस्य, पृथक्फलश्रवणात्— 'विद्यया तदारोहन्ति' 'विद्यया देवलोकः' 'न तत्र दक्षिणा यान्ति' 'कर्मणा पितृलोकः' इति । न हि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात् । तत्र—

अन्धं तमः प्रविशन्ति
ये अविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो
य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ ९ ॥

अन्धं तमः अदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति । के? ये अविद्याम्, विद्याया अन्या अविद्या कर्मेत्यर्थः, कर्मणो विद्याविरोधित्वात्, तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलाम् उपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः । ततः तस्मादन्धात्मकात्तमसः भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति । के? कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायामेव देवताज्ञाने एव रताः अभिरताः ॥

तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह । अन्यथा फलवदफलवतोः संनिहितयोरङ्गाङ्गितया जामितैव स्यादिति—

अन्यदेवाहुर्विद्यया
अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां
ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

अन्यत् पृथगेव विद्यया क्रियते फलमिति आहुः वदन्ति, अन्यदाहुरविद्यया कर्मणा क्रियते फलमिति । तथोक्तम्—'कर्मणा पितृलोकः, विद्यया देवलोकः' इति । इति एवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणां धीमतां वचनम् । ये आचार्या नः अस्मभ्यं तत् कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः, तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥

यत एवमतः—

विद्यां चाविद्यां च
यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा
विद्ययामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

विद्यां च अविद्यां च देवताज्ञानं कर्म चेत्यर्थः । यस्तत् एतदुभयं सह एकेन पुरुषेण अनुष्ठेयं वेद तस्यैव समुच्चयकारिण एकैकपुरुषार्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते— अविद्यया कर्मणा अग्निहोत्रादिना मृत्युम्, स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यम्, तदुभयं तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेन अमृतं देवतात्मभावम् अश्नुते प्राप्नोति । तद्ध्यमृतमुच्यते, यद्देवतात्मगमनम् ॥

अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते—

अन्धं तमः प्रविशन्ति
ये ऽसंभूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो
य उ संभूत्या५ रताः ॥ १२ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये असंभूतिम् , संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिः तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणम् अव्याकृताख्यम् , तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्यां कामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकाम् उपासते ये ते तदनुरूपमेवान्धं तमः अदर्शनात्मकं प्रविशन्ति । ततः तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः ते प्रविशन्ति ये उ संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ॥

अधुना उभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेद-माह—

अन्यदेवाहुः संभवा-
दन्यदाहुरसंभवात् ।

इति शुश्रुम धीराणा
ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

अन्यदेव पृथगेव आहु फल सभवात् सभूते कार्यब्रह्मोपासनात् अणिमाद्यैश्वर्यलक्षणम् आख्यातवन्त इत्यर्थ । तथा च अन्यदाहुरसभवात् असभूते अव्याकृतात् अव्याकृतोपासनात् यदुक्तम् 'अन्ध तम प्रविशन्ति' इति, प्रकृतिलय इति च पौराणिकैरुच्यते। इति एव शुश्रुम धीराणा वचन ये नस्तद्विचचक्षिरे व्याकृताव्याकृतोपासनफल व्याख्यातवन्त इत्यर्थ ॥

यत एवम्, अत समुच्चय सभूत्यसभूत्युपासनयोर्युक्त एकैकपुरुषार्थत्वाचेत्याह—

सभूति च विनाश च
यस्तद्वेदोभय५ सह ।
विनाशेन मृत्यु तीर्त्वा-
संभूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

सभूतिं च विनाश च यस्तद्वेदोभय सह, विनाशेन, विनाशो धर्मो यस्य कार्यस्य स तेन धर्मिणा अभेदेनोच्यते

'विनाश' इति । तेन तदुपासनेनानैश्वर्यमधर्मकामादिदोष-जात च मृत्यु तीर्त्वा, हिरण्यगर्भोपासनेन ह्यणिमादिप्राप्ति फलम्, तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्य, असभूत्या अव्याकृतोपासनया अमृत प्रकृतिलयलक्षणम् अश्नुते । 'सभूति च विनाश च' इत्यत्रावर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्य, प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधात् ॥

मानुषदैववित्तसाध्य फल शास्त्रलक्षण प्रकृतिलयान्तम्, एतावती ससारगति । अत पर पूर्वोक्तम् 'आत्मैवाभूद्विजानत' इति सर्वात्मभाव एव सर्वैषणासन्यासज्ञाननिष्ठाफलम् । एव द्विप्रकार प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थोऽत्र प्रकाशित । तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रकाशने प्रवर्ग्यान्त ब्राह्मणमुपयुक्तम् । निवृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने अत ऊर्ध्वं बृहदारण्यकम् । तत्र निषेकादिश्मशानान्त कर्म कुर्वन् जिजीविषेद्यो विद्यया सहापर ब्रह्मविषयया, तदुक्तम्— 'विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभय सह । अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति, तत्र सोऽधिकारी केन मार्गेणामृतत्वमश्नुते इत्युच्यते— 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चाय दक्षिणेऽक्षन्पुरुष' एतदुभय सत्य ब्रह्मोपासीन

यथोक्तकर्मकृच्च य, सोऽन्तकाले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मन प्राप्तिद्वार याचते—

हिरण्मयेन पात्रेण
सत्यस्यापिहित मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु
सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण हिरण्मयमिव हिरण्मयम्, ज्योतिर्मयमित्येतत्, तेन पात्रेणेव अपिधानभूतेन सत्यस्य आदित्यमण्डलस्थस्य ब्रह्मण अपिहितम् आच्छादित मुख द्वारम्, तत् त्व हे पूषन् अपावृणु अपसारय सत्यधर्माय तव सत्यस्योपासनात्सत्य धर्मो यस्य मम सोऽह सत्यधर्मा तस्मै मह्यम्, अथवा, यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे, दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्धये ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते रूप कल्याणतम तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

हे पूषन् जगत पोपणात्पूषा रवि । तथा एक एव ऋषति गच्छतीत्येकर्षि हे एकर्षे । तथा सर्वस्य सयमनाद्यम हे यम । तथा रश्मीना प्राणाना रसाना च स्वीकरणात्सूर्य हे सूर्य । प्रजापतेरपत्य प्राजापत्य हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन् स्वान् । समूह एकीकुरु उपसहर तेज तावक ज्योति । यत् ते तव रूप कल्याणतमम् अत्यन्तशोभनम् , तत् ते तवात्मन प्रसादात् पश्यामि । किंच, अह न तु त्वा भृत्यवद्याचे योऽसौ आदित्यमण्डलस्थ असौ व्याहृत्यवयव पुरुष पुरुषाकारत्वात् , पूर्ण वानेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुष , पुरि शयनाद्वा पुरुष । सोऽहम् अस्मि भवामि ॥

वायुरनिलममृत-

मथेद भस्मान्त९ शरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मर कृत९ स्मर

क्रतो स्मर कृत९ स्मर ॥ १७ ॥

अथेदानीं मम मरिष्यतो वायु प्राण अध्यात्मपरिच्छेद हित्वा अधिदैवतात्मान सर्वात्मकम् अनिलम् अमृत सूत्रात्मान प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेष । लिङ्ग चेद ज्ञानकर्मसस्कृतमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम् , मार्गयाचनसामर्थ्यात् । अथ

इद शरीरमग्नौ हुत भस्मान्त भस्मावशेष भूयात्। ओमिति यथोपासनम् ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्य ब्रह्मा भेदेनोच्यते । हे क्रतो सकल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्य तस्य कालोऽय प्रत्युपस्थित, अत स्मर एतावन्त काल भावित कृतम अग्ने स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठित कर्म तच्च स्मर । क्रतो स्मर कृत स्मर इति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

पुनरन्येन मन्त्रेण मार्ग याचते—

अग्ने नय सुपथा राये अस्मा-
न्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठा ते नमउक्ति विधेम ॥ १८ ॥

हे अग्ने नय गमय सुपथा शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषण दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । निर्विण्णोऽह दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन, अतो याचे त्वा पुन पुन गमना-गमनवर्जितेन शोभनेन पथा नय । राये धनाय, कर्मफल भोगायेत्यर्थ । अस्मान् यथोक्तधर्मफलविशिष्टान् विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि कर्माणि, प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन् । किंच, युयोधि वियोजय विनाशय अस्मत् अस्मत्त

जुहुराण कुटिल वञ्चनात्मकम् एन पापम् । ततो वय विशुद्धा सन्त इष्ट प्राप्स्याम इत्यभिप्राय । किंतु वयमिदानीं ते न शक्नुम परिचर्यां कर्तुम्, भूयिष्ठा बहुतरा ते तुभ्य नमउक्तिं नमस्कारवचन विधेम नमस्कारेण परिचरेम इत्यर्थ ॥

'अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' 'विनाशेन मृत्यु तीर्त्वा असभूत्यामृतमश्नुते' इति श्रुत्वा केचित्सशय कुर्वन्ति । अतस्तन्निर्धारणार्थं सक्षेपतो विचारणा करिष्याम । तत्र तावत्किंनिमित्त सशय इति, उच्यते— विद्याशब्देन मुख्या परमात्मविद्यैव कस्मान्न गृह्यते, अमृतत्व च ? ननूक्ताया परमात्मविद्याया कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयानुपपत्ति । सत्यम् । विरोधस्तु नावगम्यते, विरोधाविरोधयो शास्त्रप्रमाणकत्वात्, यथा अविद्यानुष्ठान विद्योपासन च शास्त्रप्रमाणकम्, तथा त द्विरोधाविरोधावपि । यथा च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति शास्त्रादवगत पुन शास्त्रेणैव बाध्यते 'अध्वरे पशु हिंस्यात्' इति, एव विद्याविद्ययोरपि स्यात्, विद्याकर्मणोश्च समुच्चय । न, 'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' इति श्रुते । 'विद्या चाविद्या च' इति वचनादविरोध इति चेत्, न, हेतुस्वरूपफलविरोधात् । विद्याविद्याविरोधाविरोध

योर्विकल्पासभवात् समुच्चयविधानादविरोध एवेति चेत्, न, सहसभवानुपपत्ते । क्रमेणैकाश्रये स्याता विद्याविद्ये इति चेत्, न, विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्ते, न हि अग्नि रुष्ण प्रकाशश्च इति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नम्, तस्मिन्नेवाश्रये शीतोऽग्निरप्रकाशो वा इत्यविद्याया उत्पत्ति । नापि सशय अज्ञान वा, 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानत । तत्र को मोह क शोक एकत्वमनुपश्यत' इति शोकमोहाद्यसभवश्रुते । अविद्यासभवात्तदुपादानस्य कर्मणोऽप्यनुपपत्तिमवोचाम । 'अमृतमश्नुते' इत्यापेक्षिकममृतम्, विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे 'हिरण्मयेन' इत्यादिना द्वारमार्गयाचनमनुपपन्न स्यात् । तस्मात् यथाव्याख्यात एव मन्त्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छकरभगवत कृतौ
ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्
सपूर्णम् ॥

ॐ

पूर्णमद पूर्णमिद
पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्ति शान्ति. शान्ति. ॥

॥ ॐ ॥

केनोपनिषत्पदभाष्यम्

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादैः

विरचितम् ।

ॐ

आप्यायन्तु ममाङ्गानि
वाक्प्राणश्चक्षु. श्रोत्रमथो ब-
लमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।
सर्वं ब्रह्मौपनिषद माह ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म नि-
राकरोदनिराकरणमस्त्वनि-
राकरण मेऽस्तु । तदात्मनि
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते
मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्ति शान्ति' शान्ति. ॥

ॐ

॥ केनोपनिषत् ॥

श्रीमच्छकरभगवत्पादविरचितेन
पदभाष्येण सहिता ।

'केनेषितम्' इत्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भ । प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषत परिसमापितानि, समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि, कर्माङ्गसामविषयाणि च । अनन्तर च गायत्रसामविषय दर्शनवशान्तमुक्त कार्यम । सर्वमेतद्यथोक्त कर्म च ज्ञान च सम्य-

गनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्ध्यर्थं भवति। सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति। स्वाभाविक्या त्वशास्त्रीयया प्रवृत्त्या पश्वादिस्थावरान्ता अधोगतिः स्यात्। 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳ स्थानम्' इति श्रुतेः, 'प्रजा ह तिस्रोऽत्यायमीयुः' इति च मन्त्रवर्णात्। विशुद्धसत्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात्साध्यसाधनसम्बन्धादिह कृतात्पूर्वकृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा प्रवर्तते। तदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते 'केनेषितम्' इत्याद्यया। काठके चोक्तम् 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इत्यादि। 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इत्याद्याथर्वणे च। एवं हि विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुं च सामर्थ्यमुपपद्यते, नान्यथा। एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसारबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्तते, 'तत्र

को मोह क शोक एकत्वमनुपश्यत ' इति मन्त्रवर्णात्, 'तरति शोकमात्मवित्' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व-सशया ।क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ' इत्यादि श्रुतिभ्यश्च । कर्मसहितादपि ज्ञानादेतत्सिध्यतीति चेत्, न, वाजसनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनात् । 'जाया मे स्यात्' इति प्रस्तुत्य 'पुत्रेणाय लोको जय्यो नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोका विद्यया देवलोक ' इत्यात्मनोऽन्यस्य लोकत्र-यस्य कारणत्वमुक्त वाजसनेयके । तत्रैव च पारिव्राज्य-विधाने हेतुरुक्त 'किं प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमा-त्माय लोक ' इति । तत्राय हेत्वर्थ — प्रजाकर्मतत्सयु-क्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्ति-कारणै किं करिष्याम । न चास्माक लोकत्रयमनित्य साधनसाध्यमिष्टम्, येषामस्माक स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृ तोऽभयो न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्नित्यश्च लोक इष्ट । स च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्य । तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वक सर्वैषणासन्न्यास एव क र्तव्य इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञा-नस्य । न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमि-तसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते,

वस्तुप्राधान्ये सति अपुरुषतन्त्रत्वाद्ब्रह्मविज्ञानस्य । तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयम् 'केनेषितम्' इत्यादिश्रुत्या प्रदर्श्यते । शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथनं तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवलतर्कागम्यत्वं च दर्शितं भवति ॥

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः
केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति
चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति श्रुतेश्च । 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदिति' 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च कश्चिद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचलमिच्छन्पप्रच्छेति कल्प्यते— केनेषितमित्यादि । केन इषितं केन कर्त्रा इषितम् इष्टमभिप्रेतं सत् मनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीति सम्बध्यते । इषेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादिच्छार्थ-

स्यैवैतद्रूपमिति गम्यते। इषितमिति इट्प्रयोगस्तु च्छान्दस । तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थे प्रेषितमित्येतत्। तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेषविषयाकाङ्क्षा स्यात्—केन प्रेषयितृविशेषेण, कीदृश वा प्रेषणमिति । इषितमिति तु विशेषणे सति तदुभय निवर्तते, कस्येच्छामात्रेण प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्धारणात्। यद्येषोऽर्थोऽभिप्रेत स्यात्, केनेषितमित्येतावतैव सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम्। अपि च शब्दाधिक्यादर्थाधिक्य युक्तमिति इच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽवगन्तु युक्त । न, प्रश्नसामर्थ्यात्, देहादिसघातादनित्यात्कर्मकार्याद्विरक्त अतोऽन्यत्कूटस्थ नित्य वस्तु बुभुत्समान पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते। इतरथा इच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसघातस्य प्रेरयितृत्व प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थक एव स्यात्। एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव। न, सशयवतोऽय प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते। किं यथाप्रसिद्धमेव कार्यकरणसघातस्य प्रेषयितृत्वम्, किं वा सघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मनआदिप्रेषयितृत्वम्, इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषित पतति प्रेषित मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते। ननु स्वतन्त्र मन स्वविषये स्वय पततीति प्रसिद्धम्, तत्र कथ प्रश्न उपपद्यते इति, उच्यते—यदि स्वतन्त्र मन

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषये स्यात्, तर्हि सर्वस्यानिष्टचिन्तनं न स्यात्। अनर्थं च जानन्सकल्पयति। अभ्युग्रदु:खे च कार्ये वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनः। तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादिप्रश्नः। केन प्राणः युक्तः नियुक्तः प्रेरितः सन् प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति। प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्, तत्पूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रियप्रवृत्तीनाम्। केन इषिता वाचम् इमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः। तथा चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवः द्योतनवान् युनक्ति नियुङ्क्ते प्रेरयति॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो य-

द्वाचो ह वाचꣳ स उ प्राणस्य प्राणः।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः

प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति॥ २॥

एवं पृष्टवते योग्यायाह गुरुः। शृणु यत् त्वं पृच्छसि, मनआदिकरणजातस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति। श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम्, शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं श्रोत्रमिन्द्रियम्, तस्य श्रोत्रं सः यस्त्वया पृष्टः 'चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति' इति। असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीनि नियुङ्क्त इति वक्तव्ये, नन्वे

तदननुरूप प्रतिवचन श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैष दोष , तस्यान्यथा विशेषानवगमात् । यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्ट श्रोत्रादिनियोक्ता अवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्, तदेदमननुरूप प्रतिवचन स्यात् । न त्विह श्रोत्रादीना प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो लवित्रादिवदधिगम्यते । श्रोत्रादीनामेव तु सहताना व्यापारेणालोचनसकल्पाध्यवसायलक्षणेन फलावसानलिङ्गेनावगम्यते— अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसहत , यत्प्रयोजनप्रयुक्त श्रोत्रादिकलाप गृहादिवदिति । सहताना परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीना प्रयोक्ता । तस्मादनुरूपमेवेद प्रतिवचन श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि । क पुनरत्र पदार्थ श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादे ? न ह्यत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रान्तरेणार्थ , यथा प्रकाशस्य प्रकाशा तरेण । नैष दोष । अयमत्र पदार्थ — श्रोत्र तावत्स्वविषयव्यञ्जनसमर्थ दृष्टम् । तत्तु स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्य श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषि नित्येऽसहते सर्वान्तरे सति भवति, न असति इति । अत श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तराणि—'आत्मनैवाय ज्योतिषास्ते' 'तस्य भासा सर्वमिद विभाति' 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' इत्यादीनि । 'यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । क्षेत्र क्षेत्री तथा कृत्स्न प्रकाशयति भारत' इति च

गीतासु । काठके च 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इति । श्रोत्राद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धम्, तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजमजरममृतमभयं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तम् इति प्रतिवचनं शब्दार्थश्चोपपद्यत एव । तथा मनसः अन्तःकरणस्य मनः । न ह्यन्तःकरणम् अन्तरेण चैतन्यज्योतिषो दीधितिं स्वविषयसंकल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति । यद्वाचो ह वाचम्, यच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते— यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रम्, यस्मान्मनसो मन इत्येवम् । वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते, प्राणस्य प्राण इति दर्शनात् । वाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्माद्द्वितीयैव न क्रियते? न, बहूनामनुरोधस्य युक्तत्वात् । वाचमित्यस्य वागित्येतावद्वक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति शब्दद्वयानुरोधेन, एवं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । पृष्टं च वस्तु प्रथमयैव निर्देष्टुं युक्तम् । स यस्त्वया पृष्टः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशेषस्य प्राणः, तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनानधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते,

'को ह्येवान्यात्क प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपान प्रत्यगस्यति' इत्यादिश्रुतिभ्य । इहापि च वक्ष्यते 'येन प्राण प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्व विद्धि' इति । श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावे घ्राणस्यैव प्राणस्य न तु युक्त ग्रहणम् । सत्यमेवम् । प्राणग्रहणेनैव तु घ्राणस्य ग्रहण कृतमेव मन्यते श्रुति । सर्वस्यैव करणकलापस्य यद् र्थप्रयुक्ता प्रवृत्ति, तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विवक्षित । तथा चक्षुषश्चक्षु रूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं तदा त्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव । अतश्चक्षुषश्चक्षु । प्रष्टु पृष्टस्यार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वात् श्रोत्रादे श्रोत्रादिलक्षण यथोक्त ब्रह्म 'ज्ञात्वा' इत्यध्याह्रियते, अमृता भवन्ति इति फलश्रुतेश्च । ज्ञाना- द्ध्यमृतत्व प्राप्यते । ज्ञात्वा अतिमुच्य इति सामर्थ्यात् श्रोत्रादिकरणकलापमुज्झित्वा— श्रोत्रादौ ह्यात्मभाव कृत्वा, तदुपाधि सन्, तदात्मना जायते म्रियते ससरति च । अत श्रोत्रादे श्रोत्रादिलक्षण ब्रह्मात्मेति विदित्वा, अतिमुच्य श्रो- त्राद्यात्मभाव परित्यज्य— ये श्रोत्राद्यात्मभाव परित्यजन्ति, ते धीरा धीमन्त । न हि विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण श्रो त्राद्यात्मभाव शक्य परित्युक्तम् । प्रेत्य व्यावृत्य अस्मात् लोकात् पुत्रमित्रकलत्रबन्धुषु ममाहभावसव्यवहारलक्षणात्,

त्यक्तसर्वैषणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणः भवन्ति । ‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः’ ‘पराञ्चि खानि व्यतृणत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्’ ‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते अत्र ब्रह्म समश्नुते’ इत्यादि-श्रुतिभ्यः । अथवा, अतिमुच्येत्यनेनैवैषणात्यागस्य सिद्धत्वात् अस्माल्लोकात्प्रेत्य अस्माच्छरीरादपेत्य मृत्वेत्यर्थः ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति
न वाग्गच्छति नो मनः ।
न विद्मो न विजानीमो
यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म, अतः न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षुः गच्छति, स्वात्मनि गमनासंभवात् । तथा न वाक् गच्छति । वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा, तदाभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्युच्यते । तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च करणस्यात्मा ब्रह्म । अतो न वाग्गच्छति । यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन् न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति वा, तद्वत् । नो मनः मनश्चान्यस्य संकल्पयितृ अध्यवसातृ च सत् नात्मानं संकल्पयत्यध्यवस्यति च, तस्यापि

ब्रह्मात्मेति। इन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानम्। तदगोचर त्वात् न विद्म तद्ब्रह्म ईदृशमिति । अतो न विजानीम यथा येन प्रकारेण एतत् ब्रह्म अनुशिष्यात् उपदिशेच्छिष्यायेत्यभि- प्राय । यद्धि करणगोचर, तदन्यस्मै उपदेष्टु शक्य जातिगु- णक्रियाविशेषणै । न तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्माद्विषम शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमिति उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयकर्तव्यता दर्शयति ॥

अन्यदेव तद्विदिता
दथो अविदितादधि ।
इति शुश्रुम पूर्वेषा
ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ४ ॥

'न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात्' इति अत्य- न्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेव प्रत्यक्षादिभि प्रमाणैर्न पर प्रत्याययितु शक्य आगमेन तु शक्यत एव प्रत्याययितुमिति तदुपदेशार्थ- मागममाह— अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तत् यत्प्रकृत श्रोत्रादीना श्रोत्रादीत्युक्तमवि षयश्च तेषाम् । तत् विदितात् अन्यदेव हि । विदित नाम

यद्विदिक्रिययातिशयेनाप्तं विदिक्रियाकर्मभूतम्। क्वचित्किंचि-त्कस्यचिद्विदितं स्यादिति सर्वमेव व्याकृतं विदितमेव, तस्मादन्यदेवेत्यर्थः। अविदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह—अथो अपि अविदितात् विदितविपरीतादव्याकृतादविद्या-लक्षणाद्व्याकृतबीजात्। अधि इति उपर्यर्थे, लक्षणया अ-न्यदित्यर्थः। यद्धि यस्मादधि उपरि भवति, तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धम्। यद्विदितं तदल्पं मर्त्यं दुःखात्मकं चेति हेयम्। तस्माद्विदितादन्यद्ब्रह्मेत्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात्। तथा अ-विदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात्। कार्यार्थं हि का-रणमन्यदन्येनोपादीयते। अतश्च न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजना-यान्यदुपादेयं भवतीत्येवं विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयो-पादेयप्रतिषेधेन स्वात्मनोऽनन्यत्वात् ब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निर्वर्तिता स्यात्। न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताvi-दिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष वाक्यार्थः, 'अयमात्मा ब्रह्म' 'य आत्मापहतपाप्मा' 'यत्साक्षादपरो-क्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेति। एवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रति-पादकस्य वाक्यार्थस्याचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह—इति शुश्रुमेत्यादि। ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरम्परयैवाधि-

गन्तव्य न तकत प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्च, इति एव शुश्रुम श्रुतवन्तो वय पूर्वेषाम् आचार्याणा वचनम्, ये आचार्या न अस्मभ्य तत् ब्रह्म व्याचचक्षिरे व्याख्यातवन्त विस्पष्ट कथितवन्त तेषामित्यर्थ ॥

यद्वाचानभ्युदित
येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेद यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्यनेन वाक्येन आत्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता— कथ न्वात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधिकृत कर्मण्युपासने च ससारी कर्मोपासन वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्ग वा प्राप्तुमिच्छति । तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्र प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति, न त्वात्मा, लोकप्रत्ययविरोधात् । यथान्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते, तथा कर्मिणोऽमु यजामु यजेत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्त यद्विदितमुपास्य तद्ब्रह्म भवेत्, ततोऽन्य उपासक इति । तामेतामाशङ्का शिष्यलिङ्गेनोपलक्ष्य तद्वाक्याद्वा आह—नैव

शङ्किष्ठा । यत् चैतन्यमात्रसत्ताकम्, वाचा— वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विषक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणम्, वर्णाश्चार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवंक्रमप्रयुक्ता इति, एवं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दः पदं वागित्युच्यते, 'अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शान्तःस्थोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' इति श्रुतेः। मितममितं स्वरः सत्यानृते एष विकारो यस्याः तया वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्या— अनभ्युदितम् अप्रकाशितमनभ्युक्तम्। येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वाक् अभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते प्रयुज्यत इत्येतत्। यत् 'वाचो ह वाक्' इत्युक्तम्, 'वदन्वाक्' 'यो वाचमन्तरो यमयति' इत्यादि च वाजसनेयके। 'या वाक् पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां वेद ब्राह्मणः' इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तम् 'सा वाग्यया स्वप्ने भाषते' इति। सा हि वक्तुर्वक्तिर्नित्या वाक् चैतन्यज्योतिःस्वरूपा, 'न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः। तदेव आत्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति विद्धि विजानीहि त्वम्। यैर्वागाद्युपाधिभिः 'वाचो ह वाक्' 'चक्षुषश्चक्षुः' 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः' 'कर्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्येवमादय

सव्यवहारा असव्यवहार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तन्ते, तान्व्युदस्य आत्मानमेव निर्विशेष ब्रह्म विद्धीति एवशब्दार्थ । नेद ब्रह्म यदिदम् इत्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वरादि उपासते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म त्व विद्धि इत्युक्तेऽपि नेद ब्रह्म इत्यनात्मनोऽब्रह्मत्व पुनरुच्यते नियमार्थम् अन्यब्रह्मबुद्धि परिसख्यानार्थं वा ॥

यन्मनसा न मनुते
येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्त करण बुद्धिमनसोरेकत्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मन सर्वकरणसाधारणम्, सर्वविषयव्यापकत्वात् । 'काम सकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुते कामादिवृत्तिमन्मन । तेन मनसा यत् चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासक न मनुते न सकल्पयति नापि निश्चिनोति लोक, मनसोऽव भासकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्वविषय प्रति प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्ततेऽन्त करणम् । अन्त स्थेन हि चैतन्यज्योतिषावभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यम्, तेन सवृत्तिक मन येन

ब्रह्मणा मत विषयीकृत व्याप्तम् आहु कथयन्ति ब्रह्मविद । तस्मात् तदेव मनस आत्मान प्रत्यक्चेतयितार ब्रह्म विद्धि । नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति
येन चक्षूꣳषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेद यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत् चक्षुषा न पश्यति न विषयीकरोति अन्त करणवृत्तिसयुक्तेन लोक , येन चक्षूषि अन्त करणवृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्ती पश्यति चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकरोति व्याप्नोति । तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति
येन श्रोत्रमिदꣳ श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेद यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत् श्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेन आकाशकार्येण मनोवृत्तिसयुक्तेन न विषयीकरोति लोक , येन श्रोत्रम् इद

श्रुत यत्प्रसिद्ध चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकृतम् । तदेवत्यादि पूर्ववत् ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति
 येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि
 नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

इति प्रथम खण्ड ॥

यत् प्राणेन प्राणेन पार्थिवेन नासिकापुटान्तरवस्थितेनान्तःकरणप्राणवृत्तिभ्या सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विषयीकरोति, येन चैतन्यात्मज्योतिषावभास्यत्वेन स्वविषय प्रति प्राण प्रणीयते तदेवेत्यादि सर्वं समानम् ॥

इति प्रथम खण्ड ॥

द्वितीय. खण्ड ॥

यदि मन्यसे सु वेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्व वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्व यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

एव हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायित शिष्य अहमेव ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहमिति मा गृह्णीयादित्याशयाद्धाहाचार्ये शिष्यबुद्धिविचालनार्थम्——यदीत्यादि । नन्विष्टैव सु वेदाहम् इति निश्चिता प्रतिपत्ति । सत्यम्, इष्टा निश्चिता प्रतिपत्ति, न हि सु वेदाहमिति । यद्धि वेद्य वस्तु विषयीभवति, तत्सुष्ठु वेदितु शक्यम्, दाह्यमिव दग्धुम् अग्नेर्दग्धु न त्वग्ने स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितु स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदान्ताना सुनिश्चितोऽर्थ । इह च तदेव प्रतिपादित प्रश्नप्रतिवचनोक्त्या 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्याद्यया । 'यद्वाचानभ्युदितम्' इति च विशेषतोऽवधारितम् । ब्रह्मवित्सम्प्रदायनिश्चयश्चोक्त 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इति । उपन्यस्तमुप-

संहरिष्यति च 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इति । तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सु वेदेति बुद्धिं निराकर्तुम् । न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्यः, अग्निर्दग्धुरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म । 'नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इत्यन्यो विज्ञाता प्रतिषिध्यते । तस्मात् सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव । तस्माद्युक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादि । यदि कदाचित् मन्यसे सु वेदेति सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशङ्कमाह यदीत्यादि । दृष्टं च 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युक्ते प्राजापत्यः पण्डितोऽप्यसुरराड्विरोचनः स्वभावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देवराट् सकृद्द्विस्त्रिरुक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽपि एकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत् कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते । किमु वक्तव्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वम् । अत्र हि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्तार्किकाः सर्वे । तस्माद्विदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विषमप्रतिपत्तित्वात् यदि मन्यसे

इत्यादि साशङ्क वचन युक्तमेवाचार्यस्य । दभ्रम् अल्पमेवापि नून त्व वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपम् । किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्त्यर्भकाणि च, येनाह दभ्रमेवेत्यादि ? बाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि, न स्वत । स्वतस्तु 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथारस नित्य-मगन्धवच्च यत्' इति शब्दादिभि सह रूपाणि प्रतिषिध्य न्ते । ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषेण निरूपण तदेव तस्य स्वरूप स्यात् । अत उच्यते— चैतन्यम्, पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषा विपरिणताना वा धर्मो न भवति, तथा श्रोत्रादीनामन्त कर-णस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन । तथा चोक्तम् । 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव' 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' 'प्रज्ञान ब्रह्म' इति च ब्रह्मणो रूप निर्दिष्ट श्रुतिषु । सत्यमेवम्, तथापि तदन्त करणदेहे न्द्रियोपाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते, तदनुकारित्वा-देहादिवृद्धिसकोचच्छेदादिषु नाशेषु च, न स्वत । स्वतस्तु 'अविज्ञात विजानता विज्ञातमविजानताम्' इति स्थित भवि-ष्यति । 'यदस्य ब्रह्मणो रूपम्' इति पूर्वेण सबन्ध । न के वलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूप त्वमल्प वेत्थ,

यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूप देवेषु वेत्थ त्वम्, तदपि नून दभ्रमेव वेत्थ इति मन्येऽहम् । यदध्यात्म यदपि देवेषु तदपि चोपाधिपरिच्छिन्नत्वाद्दभ्रत्वान्न निवर्तते । यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेष शान्तमनन्तमेकमद्वैत भूमाख्य नित्य ब्रह्म, न तत्सुवेद्यमित्यभिप्राय । यत एवम् अथ नु तस्मात् मन्ये अद्यापि मीमास्य विचार्यमेव ते तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्त शिष्य एकान्ते उपविष्ट समाहित सन्, यथोक्तमाचार्येण आगमसर्थतो विचार्य, तर्कतश्च निर्धार्य, स्वानुभव कृत्वा, आचार्यसकाशमुपगम्य, उवाच— मन्येऽहमथेदानीं विदित ब्रह्मेति ॥

नाह मन्ये सु वेदेति
नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद
नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

कथमिति, शृणु— न अह मन्ये सु वेदेति, नैवाह मन्ये सु वेद ब्रह्मेति । नैव तर्हि विदित त्वया ब्रह्मेत्युक्ते आह— नो न वेदेति वेद च । वेद चेति च-शब्दात् न वेद च । ननु विप्रतिषिद्ध नाह मन्ये सु वेदेति, नो न वेदेति, वेद च इति ।

यदि न मन्यसे सु वेदेति, कथ मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति, कथ न मन्यसे सुवेदेति । एक वस्तु येन ज्ञायते, तेनैव तदेव वस्तु न सु विज्ञायत इति विप्रतिषिद्ध सशयविपर्ययौ वर्जयित्वा । न च ब्रह्म सशयितत्वेन ज्ञेय विपरीतत्वेन वेति नियन्तु शक्यम् । सशयविपर्ययौ हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विचाल्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्याचार्योक्तागमसम्प्रदायबलात् उपपत्त्यनुभवबलाच्च, जगर्ज च ब्रह्मविद्याया दृढनिश्चयता दर्शयन्नात्मन । कथमित्युच्यते— य य कश्चित् न अस्माक सब्रह्मचारिणा मध्ये तत् मदुक्त वचन तत्त्वतो वेद, स तत् ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह— नो न वेदेति वेद च इति । यदेव 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्युक्तम्, तदेव वस्तु अनुमानानुभवाभ्या सयोज्य निश्चित वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेद च इत्यवोचत् आचार्यबुद्धिसवादार्थं मन्दबुद्धिग्रहणव्यपोहार्थं च । तथा च गर्जितमुपपन्न भवति 'यो नस्तद्वेद तद्वेद' इति ॥

यस्यामत तस्य मत

मत यस्य न वेद स' ।

अविज्ञात विजानतां

विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्त-संवादनिर्वृत्तमर्थमेव बोधयति— यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्र-ह्मविद् अमतम् अविज्ञातम् अविदितं ब्रह्मेति मतम् अभिप्रायः निश्चयः, तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनः मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयः, न वेदैव स न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वदविदुषोर्यथोक्तौ पक्षाववधारयति—अवि-ज्ञातं विजानतामिति, अविज्ञातम् अमतम् अविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतत् । विज्ञातं विदितं ब्रह्म अविजानताम् असम्यग्दर्शिनाम्, इन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मद-र्शिनामित्यर्थः, न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधि-ष्वात्मदर्शिनां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भात्, बुद्ध्याद्युपा-धेश्च विज्ञातत्वात् विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतः अस-म्यग्दर्शनं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते— विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्धोऽविज्ञातमित्यादि ॥

प्रतिबोधविदितं मत-

ममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं
विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

'अविज्ञातं विजानताम्' इत्यवधृतम्। यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातम्, लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः। 'अविज्ञातं विजानताम्' इति च परस्परविरुद्धम्। कथं तु तद्ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह—प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितम्। बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते। सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य, स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते, नान्यद्द्वारमन्तरात्मनो विज्ञानाय। अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा, तदा तत् मतं तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः। सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चोपजननापायवर्जितदृक्स्वरूपता नित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्, लक्षणभेदाभावाद्व्योम्न इव घटगिरिगुहादिषु। विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थ एवं परिशुद्ध एवोपसंहृतो भवति। 'दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता' इति हि श्रुत्यन्तरम्। यदा पुनर्बोधक्रियाकर्तेति बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते, यथा यो

वृक्षशाखाश्चालयति स वायुरिति तद्वत्, तदा बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यम्, न बोधस्वरूप एव। बोधस्तु जायते विनश्यति च। यदा बोधो जायते, तदा बोधक्रियया सविशेष। यदा बोधो नश्यति, तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्र निर्विशेष। तत्रैव सति विक्रियात्मक सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते। यदपि काणादानाम् आत्ममन सयोगजो बोध आत्मनि समवैति, अत आत्मनि बोद्धृत्वम्, न तु विक्रियात्मक आत्मा, द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी। अस्मिन्पक्षेऽप्यचेतन द्रव्यमात्र ब्रह्मेति 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' 'प्रज्ञान ब्रह्म' इत्याद्या श्रुतयो बाधिता स्यु। आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशाभावात् नित्यसयुक्तत्वाच्च मनस स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरपरिहार्या स्यात्। ससर्गधर्मित्व चात्मन श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्ध कल्पित स्यात्। 'असङ्गो न हि सज्जते' 'असक्त सर्वभृत्' इति हि श्रुतिस्मृती। न्यायश्च— गुणवद्गुणवता ससृज्यते, नातुल्यजातीयम्। अत निर्गुण निर्विशेष सर्वविलक्षण केनचिदप्यतुल्यजातीयेन ससृज्यत इत्येतत् न्यायविरुद्ध भवेत्। तस्मात् नित्यालुप्तज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थ सर्वबोधबोद्धृत्वे आत्मन सिध्यति, नान्यथा। तस्मात् 'प्रतिबो-

धविदित मतम्' इति यथाऽव्याख्यात एवार्थोऽस्माभि । यत्पुन स्वसवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते, तत्र भवति सोपाधिकत्वे आत्मनो बुद्ध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेद परिकल्प्यात्मनात्मान वेत्तीति सव्यवहार —'आत्मन्येवात्मान पश्यति' 'स्वयमेवात्मनात्मान वेत्थ त्व पुरुषोत्तम' इति । न तु निरुपाधिकस्यात्मन एकत्वे स्वसवेद्यता परसवेद्यता वा सभवति । सवेदनस्वरूपत्वात्सवेदनान्तरापेक्षा च न सभवति, यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न सभव तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वसवेद्यताया तु क्षणभङ्गुरत्व निरात्मकत्व च विज्ञानस्य स्यात्, 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' 'नित्य विभु सर्वगतम्' 'स वा एष महान ज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभय ' इत्याद्या श्रुतयो बाध्येरन् । यत्पुन प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोध प्रतिबोध यथा सुप्तस्य इत्यर्थ परिकल्पयन्ति, सकृद्विज्ञान प्रतिबोध इत्यपरे, निर्निमित्त सनिमित्त सकृद्वासकृद्वा प्रतिबोध एव हि स । अमृतत्वम् अमरणभाव स्वात्मन्यवस्थान मोक्ष हि यस्मात् विन्दते लभते यथोक्तात्प्रतिबोधात्प्रतिबोधविदितात्मकात्, तस्मात्प्रतिबोधविदितमेव मतमित्यभिप्राय । बोधस्य हि प्रत्यगात्मविषयत्व च मतममृतत्वे हेतु । न ह्यात्मनो-

ऽनात्मत्वममृतत्व भवति। आत्मत्वाद्धात्मनोऽमृतत्व निर्निमित्तमेव। एव मर्त्यत्वमात्मनो यदविद्यया अनात्मत्वप्रतिपत्ति । कथ पुनर्यथोक्तयात्मविद्ययामृतत्व विन्दत इत्यत आह— आत्मना स्वेन रूपेण विन्दते लभते वीर्य बल सामर्थ्यम् । धनसहायमन्त्रौषधितपोयोगकृत वीर्यं मृत्यु न शक्नोत्यभिभवितुम् , अनित्यवस्तुकृतत्वात् , आत्मविद्याकृत तु वीर्यमात्मनैव विन्दते, नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्यु शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृत वीर्यमात्मनैव विन्दते, अत विद्यया आत्मविषयया विन्दतेऽमृतम् अमृतत्वम् । 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य ' इत्याथर्वणे । अत समर्थो हेतु अमृतत्व हि विन्दत इति ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

इति द्वितीय खण्ड ॥

कष्टा खलु सुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु ससारदु खबहुलेषु प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसप्राप्तिरज्ञानात् । अत

इह एव चेत् मनुष्योऽधिकृत समर्थ सन् यदि अवेदीत् आत्मान यथोक्तलक्षण विदितवान् यथोक्तेन प्रकारेण, अथ तदा अस्ति सत्य मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवत्ता वा सद्भावो वा परमार्थता वा सत्य विद्यते । न चेदिहावेदीदिति, न चेत् इह जीवश्चेत् अधिकृत अवेदीत् न विदितवान्, तदा महती दीर्घा अनन्ता विनष्टि विनाशन जन्मजरामरणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा ससारगति । तस्मादेव गुणदोषौ विजानन्तो ब्राह्मणा भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु च एकमात्मतत्त्व ब्रह्म विचित्य विज्ञाय साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्त प्रेत्य व्यावृत्य ममाहभावलक्षणादविद्यारूपादस्माल्लोकात् उपरम्य सर्वात्मैकभावमद्वैतमापन्ना सन्त अमृता भवन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थ । 'स यो ह वै तत्पर ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुते ॥

इति द्वितीय खण्ड ॥

तृतीयः खण्ड ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति ॥ १ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । 'अविज्ञात विजानता विज्ञातमविजानताम्' इत्यादिश्रवणात् यदस्ति तद्विज्ञात प्रमाणै यन्नास्ति तदविज्ञात शशविषाणकल्पमत्यन्तमेवासद्दृष्टम् । तथेद ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीना व्यामोहो मा भूदिति तदर्थेयमाख्यायिका आरभ्यते । तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रकारेण प्रशास्तृ देवानामपि परो देव , ईश्वराणामपि परमेश्वर , दुर्विज्ञेय , देवाना जयहेतु , असुराणा पराजयहेतु , तत्कथ नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि वचासि दृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्याया स्तुतये । कथम् ? ब्रह्मविज्ञानाद्धि अग्न्यादयो देवा देवाना श्रेष्ठत्व जग्मु । ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा दुर्विज्ञेय ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्यते— येना-

ग्न्याद्योऽतितेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति। वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं वा सर्वम्। ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनार्थं वा आख्यायिका, यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति। ब्रह्म यथोक्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवत् देवानामसुराणां च सङ्ग्रामेऽसुराञ्जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तॄन् देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्रायच्छज्जगतः स्थेम्ने। तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयः अमहीयन्त महिमानं प्राप्तवन्तः। तदा आत्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेः जगतः स्थितिं चिकीर्षोः अयं जयो महिमा चेत्यजानन्तः ते देवाः ऐक्षन्त ईक्षितवन्तः अग्न्यादिस्वरूपपरिच्छिन्नात्मकृतः अस्माकमेवायं विजयः अस्माकमेवायं महिमा अग्निवाय्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वरकृत इति॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति॥ २॥

एवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां तत् ह किल एषां मिथ्येक्षणं

विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितृ हि तत् सर्वभूतकरणप्रयोक्तृत्वात् देवाना च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवासुरवद्देवा मिथ्याभिमानात्पराभवेयुरिति तदनुकम्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुगृह्णीयामिति तेभ्य देवेभ्य ह किल अर्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेनात्यद्भुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव प्रादुर्भूतवत् । तत् प्रादुर्भूत ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्त देवा किमिद यक्ष पूज्य महद्भूतमिति ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि कि वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं दहेयं यदिद पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृण निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धु स तत एव

निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्ष-मिति ॥ ६ ॥

ते तद्जानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवः अग्निम् अग्रगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञकल्पम् अब्रुवन् उक्तवन्तः । हे जातवेदः एतत् अस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानीहि विशेषतो बुध्यस्व त्वं नस्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति । तथा अस्तु इति तत् यक्षम् अभि अद्रवत् तत्प्रति गतवानग्निः । तं च गतवन्तं पिपृच्छिषुं तत्समीपेऽप्रगल्भत्वात्तूष्णींभूतं तद्यक्षम् अभ्यवदत् अग्निं प्रति अभाषत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निः अब्रवीत् अग्निर्वै अग्निर्नामाहं प्रसिद्धो जातवेदा इति च नामद्वयेन प्रसिद्धतयात्मानं श्लाघयन्निति । एव-मुक्तवन्तं ब्रह्मावोचत् तस्मिन् एवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यम् इति । सोऽब्रवीत् इदं जगत् सर्वं दहेयं भस्मीकुर्यां यत् इदं स्थावरादि पृथिव्याम् इति । पृथिव्या-मित्युपलक्षणार्थम्, यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना । तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म तृणं निदधौ पुरोऽग्रे स्थापित-वत् । ब्रह्मणा 'एतत् तृणमात्रं ममाग्रतः दह, न चेदसि दग्धुं समर्थः, मुञ्च दग्धृत्वाभिमानं सर्वत्र' इत्युक्तः तत् तृणम् उपप्रेयाय तृणसमीपं गतवान् सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेन

वेगन । गत्वा तत् न शशाक नाशकत् दग्धुम् । स जातवेदा तृण दग्धुमशक्तो व्रीडितो हतप्रतिज्ञ तत एव यक्षादेव तूष्णीं देवान्प्रति निववृते निवृत्त प्रतिगतवान् न एतत् यक्षम् अशक शक्तवानहं विज्ञातु विशेषत यदेतद्यक्षमिति ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳसर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथ अनन्तर वायुमब्रुवन् हे वायो एतद्विजानीहीत्यादि

समानार्थं पूर्वेण । वानाद्गमनाद्गन्धनाद्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । इदं सर्वमपि आददीय गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समानमेव ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि कि मेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्ति-रोदधे ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहु शोभमानामुमां हैमवतीं ताᳬ होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहीत्यादि पूर्ववत् । इन्द्रः परमेश्वरो मघवा बलवत्त्वात् तथेति तदभ्यद्रवत् । तस्मात् इन्द्रादात्मसमीपं गतात् तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतम् । इन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्तव्य इत्यतः संवादमात्रमपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय । तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्ना काशे आसीत्, स इन्द्रः तस्मिन्नेव आकाशे तस्थौ किं

तद्यक्षमिति ध्यायन्, न निववृतेऽग्न्यादिवत् । तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्या उमारूपिणी प्रादुरभूत्स्त्रीरूपा । स इन्द्र ताम् उमा बहु शोभमानाम्, सर्वेषा हि शोभमानाना शोभनतमा विद्या । तदा बहु शोभमानेति विशेषणमुपपन्न भवति । हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव बहु शोभमानामित्यर्थ । अथवा उमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेनेश्वरेण सह वर्तत इति ज्ञातु समर्थेति कृत्वा तामुपजगाम । इन्द्र ता ह उमा किल उवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूत यक्षमिति ॥

इति तृतीय खण्ड ॥

चतुर्थ. खण्ड. ॥

ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण वै ईश्वरस्यैव विजये——ईश्वरेणैव जिता असुरा । यूय तत्र निमित्तमात्रम् । तस्यैव विजये—— यूय महीयध्व महिमान प्राप्नुथ । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकम्—— अस्मा कमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति । तत तस्मादुमावाक्यात् ह एव विदाञ्चकार ब्रह्मेति इन्द्र , अवधारणात् ततो हैव इति, न स्वातन्त्र्येण ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥

यस्मादग्निवाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मण सवादर्शनादिना सामीप्यमुपगता , तस्मात् स्वैर्गुणै अतितरामिव शक्ति

गुणादिमहाभाग्यै अन्यान् देवान् अतितराम् अतिशेरत इव एते देवा । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यत् अग्नि वायु इन्द्र ते हि देवा यस्मात् एनत् ब्रह्म नेदिष्ठम् अन्तिकतम प्रियतम पस्पर्शु स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मण संवादादिप्रकारै, ते हि यस्माच्च हेतो एनत् ब्रह्म प्रथम प्रथमा प्रधाना सन्त इत्येतत्, विदाञ्चकार विदाञ्चक्रुरित्येतत्, ब्रह्मेति ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

यस्मादग्निवायू अपि इन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चक्रतु, इन्द्रेण हि उमावाक्यात्प्रथम श्रुत ब्रह्मेति, तस्माद्वै इन्द्र अतितरामिव अतिशेत इव अन्यान् देवान् । स ह्येनन्नेदिष्ठ पस्पर्श यस्मात् स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इतीन्न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मणः एष आदेशः उपमोपदेशः। निरुपमस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते। किं तत्? यदेतत् प्रसिद्धं लोके विद्युतः व्यद्युतत् विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते। आ३ इत्युपमार्थे। विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः, 'यथा सकृद्विद्युतम्' इति श्रुत्यन्तरे च दर्शनात्। विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्यः। अथवा विद्युतः 'तेजः' इत्यध्याहार्यम्। व्यद्युतत् विद्योतितवत् आ३ इव। विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यभिप्रायः। इतिशब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थः—इत्ययमादेश इति। इच्छब्दः समुच्चयार्थः। अयं चापरस्तस्यादेशः। कोऽसौ? न्यमीमिषत् यथा चक्षुः। न्यमीमिषत् निमेषं कृतवत्। स्वार्थे णिच्। उपमार्थ एव आकारः। चक्षुषो विषयं प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः। इति अधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम्॥

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनो-
ऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ५ ॥

अथ अनन्तरम् अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते। यदेतत् गच्छतीव च मनः। एतद्ब्रह्म ढौकत इव विषयीकरोतीव। यच्च अनेन मनसा एतत् ब्रह्म उपस्मरति समीपतः

स्मरति साधक अभीक्ष्ण भृशम् । सकल्पश्च मनसो ब्रह्म-विषय । मनउपाधिकत्वाद्धि मनस सकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययै-रभिव्यज्यते ब्रह्म, विषयीक्रियमाणमिव । अत स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेश । विद्युन्निमेषणवदधिदैवत द्रुतप्रका-शनधर्मि, अध्यात्म च मन प्रत्ययसमकालाभिव्यक्तिधर्मि, इत्येष आदेश । एवमादिश्यमान हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्य भवतीति ब्रह्मण आदेश उपदेश । न हि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकलयितु शक्यम् ॥

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्य स य एतदेव वेदाभि हैन सर्वाणि भू-तानि सवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

किंच, तत् ब्रह्म ह किल तद्वन नाम तस्य वन तद्वन तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वन वननीय सभजनीयम् । अत तद्वन नाम, प्रख्यात ब्रह्म तद्वनमिति यत , तस्मात् तद्वन-मिति अनेनैव गुणाभिधानेन उपासितव्य चिन्तनीयम् । अनेन नाम्नोपासनस्य फलमाह—स य कश्चित् एतत् यथोक्त ब्रह्म एव यथोक्तगुण वेद उपास्ते अभि ह एनम् उपासक सर्वाणि भूतानि अभि सवाञ्छन्ति ह प्रार्थयन्त एव यथा ब्रह्म ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच— उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन् ब्रूहि इति। एवमुक्तवति शिष्ये आहाचार्यः—उक्ता अभिहिता ते तव उपनिषत्। का पुनः सेत्याह— ब्राह्मीं ब्रह्मणः परमात्मन इयं ब्राह्मी ताम्, परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य, वाव एव ते उपनिषदमब्रूमेति उक्तामेव परमात्मविषयामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्युत्तरार्थम्। परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत उपनिषदं भो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्य कोऽभिप्रायः? यदि तावच्छ्रुतस्यार्थस्य प्रश्नः कृतः, ततः पिष्टपेषणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः प्रश्नः स्यात्। अथ सावशेषोक्तोपनिषत्स्यात्, ततस्तस्याः फलवचनेनोपसंहारो न युक्तः 'प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति' इति। तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयोऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एव, अनवशेषितत्वात्। कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रष्टुरिति। उच्यते। किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा, अथ निरपेक्षैव? सापेक्षा चेदपेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि। अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिप्पलादवन्नातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः। एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनम् 'उक्ता त उपनिषत्' इति। ननु नावधा-

रणमिदम्, यतोऽन्यद्वक्तव्यमाह 'तस्यै तपो दम' इत्यादि । सत्यम्, वक्तव्यमुच्यते आचार्येण । न तूक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा, किंतु ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तदङ्गैश्च सहपाठेन समीकरणात्तप प्रभृतीनाम् । न हि वेदाना शिक्षाद्यङ्गाना च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्व तत्सहकारिसाधनत्व वा सभवति । सहपठितानामपि यथायोग विभज्य विनियोग स्यादिति चेत्, यथा सूक्तवाकानुमन्त्रण मन्त्राणा यथादैवत विभाग, तथा तपोदमकर्मसत्यादीनामपि ब्रह्मविद्याशेषत्व तत्सहकारिसाधनत्व वेति कल्प्यते । वेदाना तदङ्गाना चार्थप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येव ह्यय विभागो युज्यते अर्थसबन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत्, न, अयुक्तेः । न ह्यय विभागो घटना प्राञ्चति । न हि सर्वक्रियाकारकफलभेदबुद्धितिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्याया शेषापेक्षा सहकारिसाधनसबन्धो वा युज्यते । सर्वविषयव्यावृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च नि श्रेयसस्य । 'मोक्षमिच्छन्सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेय त्यक्तु प्रत्यक्पर पदम्' तस्मात्कर्मणा सहकारित्व कर्मशेषापेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते । ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमन्त्रणवद्यथायोग विभाग इति । तस्मादवधा

रणार्थैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिष दुक्तान्यनिरपेक्षा अमृतत्वाय ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदा' सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

यामिमा ब्राह्मीमुपनिषद तवाग्रेऽब्रूमेति तस्यै तस्या उक्ताया उपनिषद प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि। तप कायेन्द्रियमनसा समाधानम । दम उपशम । कर्म अग्निहोत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा । दृष्टा ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिपत्तिश्च, यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनाम । तस्मादिह वातीतेषु वा बहुषु जन्मान्तरेषु तपआदिभि कृतसत्त्वशुद्धेर्ज्ञान समुत्पद्यते यथा श्रुतम्, 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन ' इति मन्त्रवर्णात् । 'ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मण ' इति स्मृतेश्च । इतिशब्द उपलक्षणत्वप्रदर्शनार्थ । इति एवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुपकारकम् 'अमानित्वमदम्भित्वम्' इत्याद्युपदर्शित भवति । प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्या , तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते, पद्भ्यामिव पुरुष । वेदाश्चत्वार सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षादीनि षट् कर्म-

ज्ञानप्रकाशकत्वाद्वेदाना तद्रक्षणार्थत्वाद्ङ्गाना प्रतिष्ठात्वम् । अथवा, प्रतिष्ठाशब्दस्य पादरूपकल्पनार्थत्वाद्वेदास्त्वितराणि सर्वाङ्गानि शिरआदीनि । अस्मिन्पक्षे शिक्षादीना वेदग्रहणे नैव ग्रहण कृत प्रत्येतव्यम् । अङ्गिनि हि गृहीतेऽङ्गानि गृहीता न्येव भवन्ति, तदायत्तत्वादङ्गानाम् । सत्यम् आयतन यत्र तिष्ठत्युपनिषत् तदायतनम् । सत्यमिति अमायिता अकौटिल्य वाङ्मन कायानाम् । तेषु ह्याश्रयति विद्या ये अमायाविन साधव , नासुरप्रकृतिषु मायाविषु , 'न येषु जिह्ममनृत न माया च' इति श्रुते । तस्मात्सत्यमायतनमिति कल्प्यते । तप आदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहण साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् । 'अश्वमेधसहस्र च सत्य च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेक विशिष्यते' इति स्मृते ॥

यो वा एतामेव वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थ खण्डः ॥

यो वै एता ब्रह्मविद्याम् 'केनेषितम्' इत्यादिना यथोक्ताम् एव महाभागाम् 'ब्रह्म ह देवेभ्य ' इत्यादिना स्तुता सर्वविद्या-

प्रतिष्ठा वेद । 'अमृतत्व हि विन्दते' इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयति— अपहत्य पाप्मानम् अविद्याकामकर्मलक्षण ससारबीज विधूय अनन्ते अपर्यन्ते स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतत् । अनन्ते इति विशेषणान्न त्रिविष्टपे अनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत आह— ज्येये इति । ज्येय ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि मुख्ये एव प्रतितिष्ठति । न पुन ससारमापद्यत इत्यभिप्राय ॥

इति चतुर्थ खण्ड ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छकरभगवत कृतौ
केनोपनिषत्पदभाष्यम्
सपूर्णम् ॥

ॐ

आप्यायन्तु ममाङ्गानि
वाक्प्राणश्चक्षु श्रोत्रमथो ब-
लमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।
सर्वं ब्रह्मौपनिषद् माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म नि-
राकरोदनिराकरणमस्त्वनि-
राकरण मेऽस्तु । तदात्मनि
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते
मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

॥ ॐ ॥

केनोपनिषद्वाक्यभाष्यम्

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

आप्यायन्तु ममाङ्गानि
वाक्प्राणश्चक्षु श्रोत्रमथो ब
लमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।
सर्वं ब्रह्मौपनिषद् माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म नि-
राकरोदनिराकरणमस्त्वनि-
राकरण मेऽस्तु । तदात्मनि
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते
मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ केनोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन
वाक्यभाष्येण सहिता ।

समास कर्मात्मभूतप्राणविषय विज्ञान कर्म चानेकप्रकारम्, यथो- विकल्पसमुच्चयानुष्ठानाद्दक्षिणोत्तराभ्या सृतिभ्यामावृत्त्यनावृत्ती भवत । अत ऊर्ध्वं फलनिरपेक्षज्ञानकर्मसमुच्चयानु- ष्ठानात्कृतात्मसस्कारस्य उच्छिन्नात्म- ज्ञानप्रतिबन्धकस्य द्वैतविषयदोषदर्शिन निर्ज्ञाताशेषबाह्यविषयत्वात् ससारबीजमज्ञानमुच्छिच्छित्सत प्रत्यगात्मविषयजिज्ञासो 'केनेषितम् ' इत्यात्मस्वरूपत

त्त्वविज्ञानाय अयमध्याय आरभ्यते। तेन च मृत्युपदमज्ञान-मुच्छेत्तव्यम्, तत्तन्त्रो हि संसारो यत । अनधिगतत्वादात्मनो युक्ता तदधिगमाय तद्विषया जिज्ञासा। कर्मविषये चानुक्ति स्तद्विरोधित्वात् । अस्य विजिज्ञासितव्यस्यात्मतत्त्वस्य कर्म-विषयेऽवचनं कस्मादिति चेत्, आत्मनो हि यथावद्विज्ञानं कर्मणा विरुध्यते । निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा विजिज्ञाप-यिषित, 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदम्' इत्यादिश्रुते । न हि स्वाराज्येऽभिषिक्तो ब्रह्मत्वं गमित कंचन नमितु-मिच्छति । अतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धौ न कर्म कारयितुं शक्यते। न ह्यात्मानमवाप्तार्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्रया जनवतीं पश्यति। न च निष्प्रयोजना प्रवृत्ति । अतो विरुध्यत एव कर्मणा ज्ञानम्। अत कर्मविषयेऽनुक्ति । विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा। कर्मानारम्भ इति चेत्, न, निष्कामस्य संस्कारार्थत्वात्। यदि ह्यात्मविज्ञानेन आत्मा-विद्याविषयत्वात्परिजिहीर्षितं कर्म, तत 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इत्यनारम्भ एव कर्मण श्रेयान् अल्पफलत्वात् आयासबहुलत्वात् तत्त्वज्ञानादेव च श्रेय प्राप्त इति चेत्, सत्यम् एतदविद्याविषय कर्म अल्पफल त्वादिदोषवद्बन्धरूपं च सकामस्य, 'कामान्य कामयते'

'इति नु कामयमान' इत्यादिश्रुतिभ्य । न निष्कामस्य । तस्य तु सस्कारार्थान्येव कर्माणि भवन्ति तन्निर्वर्तक प्राणविज्ञानसहितानि । 'देवयाजी श्रेयानात्मयाजी वा' इत्युपक्रम्य 'आत्मयाजी तु करोतीद मेऽनेनाङ्ग सस्क्रियते' इति सस्कारार्थमेव कर्माणीति वाजसनेयके, 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनु ।' यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इत्यादिस्मृतेश्च । प्राणादिविज्ञान च केवल कर्मसमुच्चित वा सकामस्य प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भवति । निष्कामस्य त्वात्मज्ञानप्रतिबन्धकनिमृष्टयै भवत्यादर्शनिर्माजेनवत् । उत्पन्नात्मविद्यस्य त्वनारम्भ, निरर्थकत्वात् । 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतय पारदर्शिन' इति, क्रियापथश्चैव पुरस्तात्सन्यासश्च तयो सन्यास एवात्यरेचयत् इति, 'त्यागेनैके' 'नान्य पन्था विद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । न्यायाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि सस्कारद्वारेण ज्ञानस्य । ज्ञानेन त्वमृतत्वप्राप्ति, 'अमृतत्व हि विन्दते' 'विद्यया विन्दतेऽमृतम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । न हि नद्या पारगो नाव न मुञ्चति यथेष्टदेशगमन प्रति स्वातन्त्र्ये सति । न हि स्वभावसिद्ध वस्तु सिषाधयिषति साधनै । स्वभावसिद्धश्चात्मा । तथा नापिपायि-

षित , आत्मत्वे सति नित्याप्तत्वात् । नापि विचिकारयिषित , आत्मत्वे सति नित्यत्वादविकारित्वादविषयत्वादमूर्तत्वाच , श्रुतेश्च 'न वर्धते कर्मणा' इत्यादि , स्मृतेश्च 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति । न च सचिस्कीर्षित , 'शुद्धमपापविद्धम्' इत्यादिश्रुतिभ्य । अनन्यत्वाच्च । अन्येनान्यत्सस्क्रियते । न चात्मनोऽन्यभूता क्रियास्ति । न च स्वेनैवात्मना स्वमात्मान सचिस्कीर्षेत् । न च वस्त्वन्तराधान नित्यप्राप्तिर्वा वस्त्वन्तरस्य नित्या । नित्यत्व चेष्ट मोक्षस्य । अत उत्पन्नविद्यस्य कर्मारम्भोऽनुपपन्न । अतो व्यावृत्तबाह्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय 'केनेषितम्' इत्याद्यारम्भ ॥

केनेषित पतति प्रेषित मनः
केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषिता वाचमिमा वदन्ति
चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

प्रवृत्तिलिङ्गाद्विशेषार्थ प्रश्न उपपन्न । रथादीना हि चेतनावदधिष्ठिताना प्रवृत्तिर्दृष्टा, न अनधिष्ठितानाम् । मनआदीना च अचेतनाना प्रवृत्तिर्दृश्यते , तद्धि लिङ्ग चेतनावतोऽधिष्ठातुरस्तित्वे । करणानि हि मनआदीनि नियमेन

प्रवर्तन्ते, तस्मासति चेतनावत्यधिष्ठातर्युपपद्यते । तद्विशेषस्य चानधिगमाच्चेतनावत्यधिष्ठातृसामान्ये चाधिगते विशेषार्थं प्रश्न उपपद्यते । केनेषित केनेष्ट कस्येच्छामात्रेण मन पतति गच्छति, स्वविषये नियमेन व्याप्रियत इत्यर्थ । मनुतेऽनेनेति विज्ञाननिमित्तमन्त करण मन । प्रेषितमिवेत्युपमार्थं । न त्विषितप्रेषितशब्दयोरर्थाविह सभवत । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्य प्रेषयत्यात्मा । विविक्तनित्यचित्स्वरूपतया तु निमित्तमात्र प्रवृत्तौ नित्यचिकित्साधिष्ठातृवत् । प्राण इति नासिकाभव प्रकरणात् । प्रथमत्व च क्रियाया प्राणनिमित्तत्वात् । स्वतो विषयावभासमात्र करणाना प्रवृत्ति । चलिक्रिया तु प्राणस्यैव मनआदिषु । तस्मात्प्राथम्य प्राणस्य । प्रैति गच्छति । युक्त प्रयुक्त इत्येतत् । वाचो वचन किंनिमित्त प्राणिनाम् । चक्षु श्रोत्रयोश्च को देव प्रयोक्ता । करणानामधिष्ठाता चेतनावान्य , स किंविशेषण इत्यर्थ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो मनो य-
द्वाचो ह वाच॑ स उ प्राणस्य प्राणः ।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीरा॰
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

'श्रोतस्य श्रोत्रम्' इत्यादिप्रतिवचन निर्विशेषस्य निमि

त्त्वार्थम् । विक्रियादिविशेषरहितस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतत् 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादिप्रतिवचनस्यार्थं, अनुगमात् । अनुगतानि ह्यस्मिन्नर्थेऽक्षराणि । कथम्? शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम् । तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धृरूपतयावभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्य, अचिद्रूपत्वात्, आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् । यच्छ्रोत्रस्योपलब्धृत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते । यथा क्षत्रस्य क्षत्रम्, यथा वा उदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाग्निरुच्यते उदकमपि ह्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते, तद्वदनित्यं यत्संयोगादुपलब्धृत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्वमनित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धृत्वमग्नाविवौष्ण्यं स नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् दग्धेवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वाद्युपलब्धिरनित्या, नित्या चात्मनि । अतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षराणामर्थानुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति । मनआदिष्वेव यथोक्तम् । वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इति विभक्तिद्वयम् । सर्वत्रैव हि द्रष्टव्यम् । कथम्? पृष्टत्वात् स्वरूपनिर्देशः । प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च ज्ञेयत्वात्कर्मत्वमिति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं

प्राणस्य प्राण इत्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्तिद्वयम् । यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्त श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिलक्षण तत् नित्योपलब्धिस्वरूप निर्विशेषमात्मतत्त्व बुद्ध्वा अतिमुच्य अनवबोधनिमित्ताध्यारोपिताद्बुद्ध्यादिलक्षणात्ससारान्मोक्षण कृत्वा धीरा धीमन्त प्रेत्य अस्मात् लोकात् शरीरात् प्रेत्य वियुज्य अन्यस्मिन्नप्रतिसधीयमाने निर्निमित्तत्वादमृता भवन्ति । सति ह्यज्ञाने कर्माणि शरीरान्तर प्रतिसदधते । आत्माव बोधे तु सर्वकर्मारम्भनिमित्ताज्ञानविपरीतविद्याग्निविप्लुष्टत्वात्कर्मणामिति अनारम्भेऽमृता एव भवन्ति । शरीरादिसताना विच्छेदप्रतिसधानाद्यपेक्षया अध्यारोपितमृत्युवियोगात्पूर्वमप्यमृता सन्तो नित्यात्मस्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति
न वाग्गच्छति नो मन ।
न विद्मो न विजानीमो
यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्ते । 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्येवमादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वे अप्रतिपन्नत्वात्सूक्ष्मत्वहेतोर्वस्तुन पुन पुन पर्यनुयुयुक्षाकारणमाह—

न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते चक्षुरादीनि, वाक्चक्षुषो सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थत्वात्, न विज्ञानमुत्पादयन्ति। सुखादिवत्तर्हि गृह्येतान्तःकरणेन अत आह—नो मनः, न सुखादिवन्मनसो विषयस्तत्, इन्द्रियाविषयत्वात्। न विद्मो न विजानीमः अन्तःकरणेन, यथा एतत् ब्रह्म मनआदिकरणजातम् अनुशिष्यात् अनुशासनं कुर्यात् प्रवृत्तिनिमित्तं यथा भवेत्, तथा अविषयत्वान्न विद्मो न विजानीमः। अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आचार्य आह—न शक्यते दर्शयितुम्। कस्मात्? न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्यादि पूर्ववत्सर्वम्। अत्र तु विशेषो यथैतदनुशिष्यादिति। यथैतत् अनुशिष्यात् प्रतिपादयेत् अन्योऽपि शिष्यानितोऽन्यत्र विधिनेत्यभिप्रायः॥

अन्यदेव तद्विदिता-
दथो अविदितादधि।
इति शुश्रुम पूर्वेषां
ये नस्तद्व्याचचक्षिरे॥ ४॥

सर्वथापि ब्रह्म बोधयेत्युक्त आचार्य आह 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इत्यागमम्। विदिताविदिताभ्यामन्यत् यो हि ज्ञाता स एव सः, सर्वात्मकत्वात्।

अत सर्वात्मनो ज्ञातुर्ज्ञेयान्तराभावाद्विदिताद्न्यत्वम् । 'स वेत्ति वेद्य न च तस्यास्ति वेत्ता' इति च मन्त्रवर्णात् । 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति च वाजसनेयके । अपि च व्यक्तमेव विदित तस्मादन्यदित्यभिप्राय । यद्विदित व्यक्त तदन्यविषयत्वादल्प सविरोध ततोऽनित्यम् अत एवानेकत्वादशुद्धम् अत एव तद्विलक्षण ब्रह्मेति सिद्धम् । अस्तु तह्यविदितम् । न, विज्ञानानपेक्षत्वात् । यद्ध्यविदित तद्विज्ञानापेक्षम् । अविदितविज्ञानाय हि लोकप्रवृत्ति । इद तु विज्ञानानपेक्षम् । कस्मात् ? विज्ञानस्वरूपत्वात् । न हि यस्य यत्स्वरूप तत्तेनान्यतोऽपेक्ष्यते । न च स्वत एव वापेक्षा, अनपेक्षमेव सिद्धत्वात् । न हि प्रदीप स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्षते, स्वतो वा । यद्ध्यनपेक्ष तत्स्वत एव सिद्धम् , प्रकाशात्मकत्वात् । प्रदीपस्यान्योऽपेक्षितोऽप्यनर्थक स्यात्, प्रकाशे विशेषाभावात् । न हि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान् । न चैवमात्मनोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति, येन स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्ष्येत । विरोध इति चेत्, न, अन्यत्वात् । स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानान्तर नापेक्षत इत्येतदसत् । दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि सम्यग्ज्ञान च— न जानाम्यात्मानमिति च, श्रुतेश्च । 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्'

‘एत वै तमात्मान विदित्वा’ इति च सर्वत्र श्रुतिष्वात्मविज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्व दृश्यते। तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इति चेत्, न। कस्मात्? अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसघातात्माभिमानसतानाविच्छेदलक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्याद्यवभासप्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्यचित्स्वरूपात्मान्त सारो यत्रानित्य विज्ञानमवभासते। बौद्धप्रत्ययानामाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि चावभासते। अन्त करणस्य मनसोऽपि मनोऽन्तर्गतत्वात् सर्वान्तरश्रुते। अन्तर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेण आकाशवदप्रचलितात्मना अन्तर्गर्भभूतेन स बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षण, अन्नग्निरिवाग्नि अर्चिर्भिरिवाग्ने प्रत्ययैराविर्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यै अनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दु खी इत्यभ्युपगतो लौकिकै, अतोऽन्यो नित्यविज्ञानस्वरूपादात्मन। तत्र हि विज्ञानापेक्षा विपरीतज्ञानत्व चोपपद्यते, न पुनर्नित्यविज्ञाने। ‘तत्त्वमसि’ इति बोधोपदेशो नोपपन्नत इति चेत्, ‘आत्मानमेवावेत्’ इत्येवमादीनि च, नित्यबोधात्मकत्वात्। न ह्यादित्योऽन्येन प्रकाश्यते, अतस्तदर्थबोधोपदेशोऽनर्थक एवेति चेत्, न, लोकाध्यारोपापोहार्थत्वात्। सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मा लोकैरध्यारोपिता आत्मा

विवेकत , तदपोह्यार्थो बोधोपदेशो बोधा मन । तत्र च बोधाबोधौ समःखसौ । अन्यनिमित्तत्वादुदक इवौष्ण्यमग्निनिमित्तम् । रात्र्यहनी इवादित्यनिमित्ते लोके नित्यावौष्ण्यप्रकाशावग्न्यादित्ययोरन्यत्र भावाभावयो सनिमित्तत्वादनित्याविवोपचर्येते । धक्ष्यत्यग्नि प्रकाशयिष्यति सविता इति तद्वत् । एव च सुखदु खबन्धमोक्षाद्यध्यारोपो लोकस्य तदपेक्ष्य 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत्' इत्यात्मावबोधोपदेशिन्य श्रुतय केवलमध्यारोपापोह्यार्था । यथा सवितासौ प्रकाशयत्यात्मानम् इति तद्वत् बोधकर्तृत्व च नित्यबोधात्मनि । तस्मादन्यद्विदितात् । अधिशब्दश्चान्यार्थे । यद्वा यद्धि यस्याधि तत्ततोऽन्यत्सामर्थ्यात्, यथाधि भृत्यादीना राजा । अव्यक्तमेवाविदित ततोऽन्यदित्यर्थ । विदितमविदित च व्यक्ताव्यक्ते कार्यकारणत्वेन विकल्पिते, ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानस्वरूप सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमित्यय समुदायार्थ । अत एवात्मत्वान्न हेय उपादेयो वा । अन्यद्धयन्येन हेयमुपादेय वा, न तेनैव तदस्य कस्यचिद्धेयमुपादेय वा भवति । आत्मा च ब्रह्म सर्वान्तरत्वादविषय । अतोऽन्यस्यापि न हेयमुपादेय वा । अन्याभावाच्च । इति शुश्रुम पूर्वेषामित्यागमोपदेश । व्याचचक्षिरे इत्यस्वातन्त्र्य तर्कप्रतिषेधार्थम् । ये

न तत् ब्रह्म उक्तवन्त ते तमेवागम ब्रह्मप्रतिपादक व्याख्यातवन्त, न पुन स्वबुद्धिप्रभवेण तर्केणोक्तवन्त इति तस्यैव दृढिम्ने आगमपारम्पर्याविच्छेद दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥

यद्वाचानभ्युदित
येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेद यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यद्वाचेति मन्त्रानुवादो दृढप्रतीत्यै । 'अन्यदेव तद्विदितात्' इति योऽयमागमार्थो ब्राह्मणोक्त अस्यैव दृढिम्ने इमे मन्त्रा यद्वाचा इत्यादय पठ्यन्ते । यत् ब्रह्म वाचा शब्देन अनभ्युदितम् अनभ्युक्तम्, अप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युद्यत इति वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्ति । येन प्रकाश्यत इति वाचो ऽभिधानस्य अभिधेयप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मण । उक्त च 'केनेषिता वाचमिमा वदन्ति' 'यद्वाचो ह वाचम्' इति । तदेव ब्रह्म त्व विद्धि इत्यविषयत्वेन ब्रह्मण आत्मन्य वस्थापनार्थ आम्नाय । यद्वाचानभ्युदित वाक्प्रकाशनिमित्त चेति ब्रह्मणोऽविषयत्वेन वस्त्वन्तरजिघृक्षा निवर्त्य स्वात्मन्ये

वाचस्थापयत्याम्नाय तदेव ब्रह्म त्व विद्धि इति, यन्नस उपर-
मयति नेदमित्युपास्यप्रतिषेधाच्च ॥

यन्मनसा न मनुते
येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेद यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति
येन चक्षू॰षि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेद यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति
येन श्रोत्रमिद॰ श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेद यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति
येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्व विद्धि
नेद यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

इति प्रथम खण्ड ॥

यन्मनसत्यादि समानम् । मनो मतमिति । येन ब्रह्मणा मनोऽपि विषयीकृत नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् । सर्वकरणा नामविषयस्तानि च सव्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञान-स्वरूपावभासतया येनावभास्यन्त इति श्लोकार्थ । 'क्षेत्र क्षेत्री तथा कृत्स्न प्रकाशयति भारत' इति स्मृते । 'तस्य भासा' इति चाथर्वणे । येन प्राण इति क्रियाशक्तिरप्यात्म-विज्ञाननिमित्तेत्येतत् ॥

इति प्रथम खण्ड ॥

द्वितीय खण्ड ॥

यदि मन्यसे सु वेदेति दभ्रमेवापि नून त्व वेत्थ ब्रह्मणो रूप यदस्य त्व यदस्य देवेष्वथ नु मीमास्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सु वेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतस्थिर तायै । विदिताविदिताभ्या निवर्त्य बुद्धि शिष्यस्य स्वात्मन्य-वस्थाप्य 'तदेव ब्रह्म त्व विद्धि' इति स्वाराज्येऽभिषिच्य उपा स्यप्रतिषेधेनाथास्य बुद्धि विचालयति— यदि मन्यसे सुष्ठु वेद अह ब्रह्मतत्त्वमिति, ततोऽल्पमेव ब्रह्मणो रूप वेत्थ त्व-मिति नून निश्चित मन्यते आचार्य । सा पुनर्विचालना किमर्थेति, उच्यते—पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धे स्थिरतायै। देवे ष्वपि सु वेदाहमिति मन्यते य सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूप दभ्रमेव वेत्ति नूनम् । कस्मात्? अविषयत्वात्कस्यचिद्ब्रह्मण । अथ वा अल्पमेवास्याध्यात्मिक मनुष्येषु देवेषु चाधिदैविकमस्य ब्रह्मणो यद्रूप तदिति सबन्ध । अथ नु इति हेतुर्मीमा

साया । यस्माद्भ्रमेव सुविदित ब्रह्मणो रूपम् 'अन्यदेव तद्विदितात्' इत्युक्तत्वात्, सु वेदेति च मन्यसे, अत अल्पमेव वेत्थ त्व ब्रह्मणो रूप यस्मात् अथ नु तस्मात् मीमास्यमेव अद्यापि ते तव ब्रह्म विचार्यमेव यावद्विदिताविदितप्रतिषेधागमार्थानुभव इत्यर्थ । मन्ये विदितमिति शिष्यस्य मीमासानन्तरोक्ति प्रत्ययत्रयसगते । सम्यग्वस्तुनिश्चयाय विचालित शिष्य आचार्येण मीमास्यमेव ते इति चोक्त एकान्ते समाहितो भूत्वा विचार्य यथोक्त सुपरिनिश्चित सन्नाह आगमाचार्यात्मानुभवप्रत्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन सग त्यर्थम् । एव हि 'सुपरिनिष्ठिता विद्या सफला स्यान्नानिश्चिता' इति न्याय प्रदर्शितो भवति, मन्ये विदितमिति परिनिष्ठितनिश्चितविज्ञानप्रतिज्ञाहेतूक्ते ॥

नाह मन्ये सु वेदेति
नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद
नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

परिनिष्ठित सफल विज्ञान प्रतिजानीते आचार्यात्मनिश्चययोस्तुल्यतायै यस्माद्धेतुमाह— नाह मन्ये सु वेदेति । अहे-

त्यवधारणार्थो निपात । नैव मन्ये इत्येतत् । यावदपरिनिश्चित विज्ञान तावत् सु वेद सुष्ठु वेद अह ब्रह्मेति विपरीतो मम निश्चय आसीत् । सोऽपजगाम भवद्भिर्विचालितस्य यथोक्तार्थमीमांसाफलभूतात्स्वात्मब्रह्मत्वनिश्चयरूपात्सम्यक्प्रत्ययात् । विरुद्धत्वादतो नाह मन्ये सु वेदेति । यस्माच्चैतत् नैव न वेद नो न वेदेति, मन्ये इत्यनुवर्तते, अविदितब्रह्मप्रतिषेधात् । कथ तर्हि मन्यसे इत्युक्त आह—वेद च । च-शब्दाद्वेद च न वेद च इत्यभिप्राय, विदिताविदिताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्मण । तस्मान्मया विदित ब्रह्मेति मन्ये इति वाक्यार्थ । अथवा वेद चेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेद वेदैव चाह स्वरूपविक्रियाभावात् । विशेषविज्ञान च पराध्यस्त न स्वत इति परमार्थतो न च वेदेति । यो नस्तद्वेद तद्वेदेति पक्षान्तरनिरासार्थमाम्नाय उक्तार्थानुवादात् । य न अस्माक मध्ये तद्वेद स एव तद्ब्रह्म वेद नान्य, उपास्यब्रह्मवित्त्वात् । अतोऽन्यस्य यथाह वेदेति पक्षान्तरे ब्रह्मवित्त्व निरस्यते । कुतोऽयमर्थोऽवसीयत इति, उच्यते— उक्तानुवादात् । उक्त ह्यनुवदति नो न वेदेति वेद चेति ॥

यस्यामत तस्य मतं

मत यस्य न वेद स' ।

अविज्ञातं विजानतां
विज्ञातमविजानताम् ॥ ३ ॥

यस्यामतमिति श्रौतमाख्यायिकार्थोपसंहारार्थम्। शिष्याचार्योक्तिप्रत्युक्तिलक्षणया अनुभवयुक्तिप्रधानया आख्यायिकया योऽर्थः सिद्धः स श्रौतेन वचनेनागमप्रधानेन निगमनस्थानीयेन संक्षेपत उच्यते। यदुक्तं विदिताविदिताभ्यामन्यद्वागादीनामगोचरत्वात् मीमांसितं चानुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्म, तत्तथैव ज्ञातव्यम्। कस्मात्? यस्यामतं यस्य विविदिषाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य साधकस्य अमतम् अविज्ञातम् अविदितं ब्रह्म इत्यात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्तेत्यभिप्रायः, तस्य मतं ज्ञातम्, तेन विदितं ब्रह्म येनाविषयत्वेन आत्मत्वेन प्रतिबुद्धमित्यर्थः। स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात् सर्वतः कार्यभावो विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भवति। कथम्? मतं विदितं ज्ञातं मया ब्रह्म इति यस्य विज्ञानम्, स मिथ्यादर्शी विपरीतविज्ञानो विदितादन्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद स न विजानाति। ततश्च सिद्धमवैदिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वम्, अब्रह्मविषयतया निन्दितत्वात्। तथा कपिलकणभुगादिसमयस्यापि विदितब्रह्मविषयत्वात् अनवस्थिततर्कजन्यत्वाविदितविषयतया

विविदिषानिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति। स्मृतश्च—'या वेदबाह्या स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टय । सर्वास्ता निष्फला प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ता स्मृता ' इति । 'अविज्ञात विजानता विज्ञातमविजानताम्' इति पूर्वहेतूक्ति अनुवादस्यानर्थक्यात्—अनुवादमात्रेऽनर्थक वचनमिति विपर्ययमिथ्याज्ञानयोर्नष्टत्वात् पूर्वोक्तयो यस्यामतमित्यादिज्ञानाज्ञानयोर्हेत्वर्थत्वेनेदमुच्यते—अविज्ञातम् अविदितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विजानता यस्मात्, तस्मात्तदेव ज्ञान यत्तेषा विज्ञात विदित व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषय ब्रह्म अविजानता विदिताविदितव्यावृत्तमात्मभूत नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्थमविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वादविषयमित्येवमविजानता बुद्ध्यादिविषयात्मतयैव नित्य विज्ञात ब्रह्म । तस्माद्विदिताविदितव्यक्ताव्यक्तधर्माध्यारोपेण कार्यकारणभावेन सविकल्पमयथार्थविषयत्वात् । शुक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपणज्ञानवन्मिथ्याज्ञान तेषाम् ॥

प्रतिबोधविदितं मत
ममृतत्व हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं
विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

परिग्रहण स० 10366
ग्रन्थालय, के उ ति शि संस्थान
सारनाथ, वाराणसी

प्रतिबोधविदितमिति वीप्साप्रत्ययानामात्मावबोधद्वारत्वात् बोधं प्रति बोधं प्रतीति वीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्यर्था। बौद्धा हि सर्वे प्रत्ययास्तप्तलोहवन्नित्यविज्ञानस्वरूपात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासा तदन्यावभासश्चात्मा तद्विलक्षणोऽग्निवदुपलभ्यत इति ते द्वारीभवन्त्यात्मोपलब्धौ। तस्मात्प्रतिबोधावभासप्रत्यगात्मतया यद्विदितं तद्ब्रह्म, तदेव मतं तदेव सम्यग्ज्ञानं यत्प्रत्यगात्मविज्ञानम्, न विषयविज्ञानम्। आत्मत्वेन 'प्रत्यगात्मानमैक्षत्' इति च काठके। अमृतत्वं हि विन्दते इति हेतुवचनं विपर्यये मृत्युप्राप्तेः। विषयात्मविज्ञाने हि मृत्युं प्रारभते इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं हि विन्दते इति। आत्मज्ञानेन किममृतत्वमुत्पाद्यते। न। कथं तर्हि? आत्मना विन्दते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनामृतत्वं विन्दते, नालम्बनपूर्वकं विन्दत इति आत्मज्ञानापेक्षम्। यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यात्, अनित्यं भवेत्कर्मकार्यवत्। अतो न विद्योत्पाद्यम्। यदि चात्मनैवामृतत्वं विन्दते, किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते। अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्ती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते, यत आह— वीर्यं विद्यया विन्दते। वीर्यं सामर्थ्यम् अनात्माध्यारोपमायाध्वान्तध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं

बल विद्यया विन्दते । तच्च किंविशिष्टम् ? अमृतम् अविनाशि । अविद्याज हि वीर्यं विनाशि, विद्ययाविद्याया बाध्यत्वात् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्याजममृत वीर्यम् । अतो विद्या अमृतत्वे निमित्तमात्र भवति । 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य ' इति चाथर्वणे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलम भिभवति न शरीरादिसामर्थ्यम् , यथा हस्त्यादे । अथवा प्रतिबोधविदित मतमिति सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवद्यद्विदित तदेव मत ज्ञात भवतीति । अथवा गुरूपदेश प्रतिबोध । तेन वा विदित मतमिति । उभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति— 'सुप्तप्रतिबुद्ध ' 'गुरुणा प्रतिबोधित ' इति । पूर्वं तु यथार्थम् ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

इति द्वितीय खण्ड ॥

इह चेदवेदीदिति अवश्यकर्तव्यतोक्ति विपर्यये विनाशश्रुते । इह मनुष्यजन्मनि सति अवश्यमात्मा वेदितव्य

इत्येतद्विधीयते । कथम्? इह चेत् अवेदीत् विदितवान्, अथ सत्य परमार्थतत्त्वम् अस्ति अवाप्तम्, तस्य जन्म सफलमित्यभिप्राय । न चेदिहावेदीत् न विदितवान्, वृथैव जन्म । अपि च महती विनष्टि महान्विनाशो जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदप्राप्तिलक्षण स्यादत, तस्मादवश्य तद्विच्छेदाय ज्ञेय आत्मा । ज्ञानेन तु किं स्यादिति, उच्यते— भूतेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वित्यर्थ । विचित्य विचार्य पृथङ्निष्कृष्यैकमात्मतत्त्व ससारधर्मैरस्पृष्टमात्मभावेनोपलभ्येत्यर्थ, अनेकार्थत्वाद्धातू नाम् । न पुनश्चित्वेति सभवति, विरोधात् । धीरा धीमन्त विवेकिन विनिवृत्तबाह्यविषयाभिलाषा, प्रेत्य मृत्वा अस्मात् लोकात् शरीराद्यनात्मलक्षणात् व्यावृत्तममत्वाहकारा सन्त इत्यर्थ, अमृता अमरणधर्माणो नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥

इति द्वितीय खण्ड ॥

तृतीय खण्डः ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिꣳस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदꣳ सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि कि-

मेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्ति-
रोदधे ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहु
शोभमानामुमा हैमवतीं ता१ होवाच
किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

इति तृतीय खण्ड. ॥

ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्ति यत्नाधिक्यार्थां । समाप्ता ब्रह्मविद्या यदधीन पुरुषार्थ । अत ऊर्ध्वम र्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यते । तद्विज्ञाने कथ नु नाम यत्नमधिक कुर्यादिति । शमाद्यर्थो वाम्नाय अभिमानशातनात् । शमादि वा ब्रह्मविद्यासाधन विधित्सित तदर्थोऽयमर्थवादा म्नाय । न हि शमादिसाधनरहितस्य अभिमानरागद्वेषादि युक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्यमस्ति, व्यावृत्तबाह्यमिथ्याप्रत्य-यग्राह्यत्वाद्ब्रह्मण । यस्माच्चाग्न्यादीना जयाभिमान शातयति, ततश्च ब्रह्मविज्ञान दर्शयत्यभिमानोपशमे, तस्माच्छमादिसा-धनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवसीयते । सगुणोपासनार्थो वा, अपोदितत्वात् । 'नेद यदिदमुपासते' इत्युपास्यत्व ब्रह्मणो-

ऽपोदितम् । अपोदितत्वादनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मण सगुणत्वेनाधिदैवतमध्यात्म चोपासन विधातव्यमित्येवमर्थो वेति । अधिदैवतम् ‘ तद्वनमित्युपासितव्यम् ’ इति हि वक्ष्यति । ब्रह्मेति पर , लिङ्गात् । न ह्यन्यत्र परादीश्वरान्नित्यसर्वज्ञात्प रिभूयाग्न्यादींस्तृण वशीकर्तुं सामर्थ्यमस्ति । ‘तन्न शशाक दग्धुम्’ इत्यादिलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दवाच्य ईश्वर इत्यवसीयते । न ह्यन्यथा अग्निस्तृण दग्धु नोत्सहते वायुर्वा आदातुम् । ईश्वरे च्छया तु तृणमपि वज्रीभवतीत्युपपद्यते । तत्सिद्धिर्जगतो नि- यतप्रवृत्ते । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिर्नित्यसर्वविज्ञाने ईश्वरे सर्वा त्मनि सर्वशक्तौ सिद्धेऽपि शास्त्रार्थनिश्चयार्थमुच्यते । तस्ये श्वरस्य सद्भावसिद्धि कुतो भवतीति, उच्यते । यदिद जगद्देव गन्धर्वयक्षरक्ष पितृपिशाचादिलक्षण द्युवियत्पृथिव्यादित्यच- न्द्रग्रहनक्षत्रविचित्र विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसब- न्धि, तदत्यन्तकुशलशिल्पिभिरपि दुर्निर्माण देशकालनिमित्ता- नुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमम् एतद्भोक्तृकर्मविभागज्ञप्रयत्नपू- र्वक भवितुमर्हति, कार्यत्वे सति यथोक्तलक्षणत्वात् , गृहप्रासा- दरथशयनासनादिवत् , विपक्षे आत्मादिवत् । कर्मण एवति चेत्, न, परतन्त्रस्य निमित्तमात्रत्वात् । यदिदमुपभोग- वैचित्र्य प्राणिना तत्साधनवैचित्र्य च देशकालनिमित्तानुरूप-

नियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रम च, तन्न नित्यसर्वज्ञकर्तृकम्, किं तर्हि, कर्मण एव, तस्याचिन्त्यप्रभावत्वात् सर्वैश्च फलहेतुत्वाभ्युप गमाच्च। सति कर्मण फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्येश्वरस्य नित्यसर्वज्ञशक्ते फलहेतुत्व चेति चेत् न, कमण एवोपभोगवैचित्र्याद्युपपद्यते। कस्मात्? कर्तृ तन्त्रत्वात्कर्मण। चितिमत्प्रयत्ननिर्वृत्त हि कर्म तत्प्रयत्नो-परमादुपरत सद्देशान्तरे कालान्तरे वा नियतनिमित्तविशे षापेक्ष कर्तु फल जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्यान्यदात्मन प्रयोक्तृ, कर्तैव फलकाले प्रयोक्तेति चेत्, मया निर्वर्तितोऽसि त्वा प्रयोक्ष्ये फलाय यदात्मानुरूप फलमिति न देशकालनि-मित्तविशेषानभिज्ञत्वात्। यदि हि कर्ता देशादिविशेषाभिज्ञ सन्स्वातन्त्र्येण कर्म नियुञ्ज्यात्, ततोऽनिष्टफलस्याप्रयोक्ता स्यात्। न च निर्निमित्त तदनिच्छयात्मसमवेत तच्चर्मवद्विक रोति कम। न चात्मकृतमकर्तृसमवेतमयस्कान्तमणिवदा कृष्ट भवति, प्रधानकर्तृसमवेतत्वात्कर्मण। भूताश्रयमिति चेत्, न, साधनत्वात्। कर्तृक्रियाया साधनभूतानि भूतानि क्रियाकालेऽनुभूतव्यापाराणि समाप्तौ च हलादि-वत्कर्त्रा परित्यक्तानि न फल कालान्तरे कर्तुमुत्सहन्ते। न हि हल क्षेत्राद्व्रीहीन्गृह प्रवेशयति। भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वा-

त्स्वत प्रवृत्त्यनुपपत्ति । वायुवदिति चेत्, न, असि-
द्धत्वात् । न हि वायोरचितिमत स्वत प्रवृत्ति सिद्धा,
रथादिष्वदर्शनात् । शास्त्रात्कर्मण एवेति चेत्— शास्त्र
हि क्रियात फलसिद्धिमाह नेश्वरादे 'स्वर्गकामो यजेत'
इत्यादि । न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्य युक्तम् । न
चेश्वरास्तित्वे प्रमाणान्तरमस्तीति चेत्, न, दृष्टन्यायहा-
नानुपपत्ते । क्रिया हि द्विविधा दृष्टफला अदृष्टफला च ।
दृष्टफलापि द्विविधा अनन्तरफला कालान्तरफला च । अन-
न्तरफला गतिभुजिलक्षणा । कालान्तरफला च कृषिसेवादि-
लक्षणा । तत्रानन्तरफला फलापवर्गिण्येव । कालान्तरफला
तु उत्पन्नप्रध्वंसिनी । आत्मसेव्याद्यधीन हि कृषिसेवादे
फल यत । न चोभयन्यायव्यतिरेकेण स्वतन्त्र कर्म ततो
वा फल दृष्टम् । तथा च कर्मफलप्राप्तौ न दृष्टन्यायहानमुप-
पद्यते । तस्माच्छान्ते यागादिकर्मणि नित्य कर्तृकर्मफलवि-
भागज्ञ ईश्वर सेव्यादिवद्यागाद्यनुरूपफलदातोपपद्यते । स
चात्मभूत सर्वस्य सर्वक्रियाफलप्रत्ययसाक्षी नित्यविज्ञानस्व
भाव ससारधर्मैरसस्पृष्ट । श्रुतेश्च । 'न लिप्यते लोकदु -
खेन बाह्य ' 'जरा मृत्युमत्येति' 'विजरो विमृत्यु ' 'सत्य
काम सत्यसकल्प ' 'एष सर्वेश्वर पुण्य कर्म कारयति'

'अनश्नन्न्यो अभिचाकशीति' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इत्याद्या असंसारिण एकस्यात्मनो नित्यमुक्तस्य सिद्धौ श्रुतय । स्मृतयश्च सहस्रशो विद्यन्ते । न चार्थवादा शक्यन्ते कल्पयितुम्, अनन्ययोगित्वे सति विज्ञानोत्पादकत्वात् । न चोत्पन्न विज्ञान बाध्यते । अप्रतिषेधाच्च । न चेश्वरो नास्तीति निषेधोऽस्ति । प्राप्त्यभावादिति चेत्, न, उक्तत्वात् । 'न हिंस्यात्' इतिवत्प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो नारभ्यत इति चेत्, न, ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात् । अथ वा अप्रतिषेधादिति कर्मण फलदाने ईश्वरकालादीना न प्रतिषेधोऽस्ति । न च निमित्तान्तरनिरपेक्ष केवलेन कर्मैव प्रयुक्त फलद दृष्टम् । न च विनष्टोऽपि याग कालान्तरे फलदो भवति । सेव्यबुद्धिवत्सेवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्कृताया यागादिकर्मणा विनष्टेऽपि कर्मणि सेव्यादिवेश्वरात्फल कर्तुर्भवतीति युक्तम् । न तु पुन पदार्था वाक्यशते नापि देशान्तरे कालान्तरे वा स्व स्व स्वभाव जहति । न हि देशकालान्तरेषु चाग्निरनुष्णो भवति । एव कर्मणोऽपि कालान्तरे फल द्विप्रकारमेवोपलभ्यते । बीजक्षेत्रसंस्कारपरिरक्षाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफल कृष्यादि, विज्ञानवत्सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफल च सेवादि । यागादे कर्मणस्तथाविज्ञानवत्कर्त्रपे-

क्षफलत्वानुपपत्तौ कालान्तरफलत्वात्कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभागज्ञबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति, सेवादिकर्मानुरूपफलज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलस्येव । तस्मात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफलविभागसाक्षी सर्वभूतान्तरात्मा । 'यत्साक्षादपरोक्षात्' 'य आत्मा सर्वान्तरः' इति श्रुतेः । स एव चात्मा जन्तूनाम्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता' 'नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' इत्याद्यात्मान्तरप्रतिषेधश्रुतेः 'तत्त्वमसि' इति चात्मत्वोपदेशात् । न हि मृत्पिण्डः काञ्चनात्मत्वेनोपदिश्यते । ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्तामुक्तभेदादात्मभेद एवेति चेत्, न, भेददृष्ट्यपवादात् । यदुक्तं संसारिण ईश्वरादनन्या इति तन्न । किं तर्हि? भेद एव संसार्यात्मनाम् । कस्मात्? लक्षणभेदात्, अश्वमहिषवत् । कथं लक्षणभेद इति, उच्यते—ईश्वरस्य तावन्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवितृप्रकाशवत् । तद्विपरीतं संसारिणां खद्योतस्येव । तथैव शक्तिभेदोऽपि । नित्या सर्वविषया चेश्वरशक्तिः, विपरीतेतरस्य । कर्म च चित्स्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमीश्वरस्य । औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तदहनकर्मवत् राजायस्कान्तप्रकाशकर्मवच्च स्वात्मनोऽविक्रियारूपम्, विपरीतमितरस्य । 'उपासीत' इति वचनादु-

पास्य ईश्वरो गुरुराजवत् । उपासकश्चेतर शिष्यभृत्यवत् । अपहतपाप्मादिश्रवणान्नित्यशुद्ध ईश्वर । 'पुण्यो वै पुण्येन' इति वचनाद्विपरीत इतर । अत एव नित्य मुक्त ईश्वर । नित्याशुद्धियोगात्ससारीतर । यत्र च ज्ञानादिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र भेदो दृष्ट यथा अश्वमहिषयो । तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादीश्वरादात्मना भेदोऽस्तीति चेत्, न । कस्मात्? 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'ते क्षय्यलोका भवन्ति' 'मृत्यो स मृत्युमाप्नोति' इति भेददृष्टिर्ह्यपोद्यते । एकत्वप्रतिपादिन्यश्च श्रुतय सहस्रशो विद्यन्ते । यदुक्त ज्ञानादिलक्षणभेदादिति अत्रोच्यते । न, अनभ्युपगमात् । बुद्ध्यादिभ्यो व्यतिरिक्ता विलक्षणाश्चेश्वराद्विलक्षणा आत्मानो न सन्ति । एक एवेश्वरश्चात्मा सर्वभूताना नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते । बाह्यश्च बुद्ध्यादिसमाहार सतानाहकारममत्वादिविपरीतप्रत्ययप्रबन्धाविच्छेदलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपविज्ञानात्मेश्वरगर्भो नित्यविज्ञानावभास चित्तचैत्यबीजबीजिस्वभाव कल्पितोऽनित्यविज्ञान ईश्वरलक्षणविपरीतोऽभ्युपगम्यते । यस्याविच्छेदे ससारव्यवहार, विच्छेदे च मोक्षव्यवहार । अन्यश्च मृत्प्रलेपवत्प्रत्यक्ष प्रध्वसो देवपितृमनुष्यादिलक्षणो भूतविशेषसमाहारो न

पुनश्चतुर्थोऽन्यो भिन्नलक्षण ईश्वरादभ्युपगम्यते। बुद्ध्यादिकल्पितात्मव्यतिरेकाभिप्रायेण तु लक्षणभेदादित्याश्रया सिद्धो हेतु, ईश्वरादन्यस्यात्मनोऽसत्त्वात्। ईश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमयुक्तमिति चेत् सुखदुःखादियोगश्च, न, निमित्तत्वे सति लोकविपर्ययाध्यारोपणात्, सवितृवत्। यथा हि सविता नित्यप्रकाशरूपत्वाल्लोकाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टिविपर्ययेणोदयास्तमयाहोरात्रादिकर्तृत्वाध्यारोपभाग्भवति, एवमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोकज्ञानापोहसुखदुःखस्मृत्यादिनिमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्याध्यारोपित विपरीतलक्षणत्व सुखदुःखादयश्च, न स्वत। आत्मदृष्ट्यनुरूपाध्यारोपाच्च। यथा घनादिविप्रकीर्णेऽम्बरे येनैव सवितृप्रकाशो न दृश्यते, स आत्मदृष्ट्यनुरूपमेवाध्यस्यति सवितेदानीमिह न प्रकाशयतीति सत्यव प्रकाशोऽन्यत्र भ्रान्त्या। एवमिह बौद्धादिमृत्युक्त्वाभिभवाकुलभ्रान्त्याध्यारोपित सुखदुःखादियोग उपपद्यते। तत्स्मरणाच्च। तस्यैव ईश्वरस्यैव हि स्मरणम् 'मत्त स्मृतिर्ज्ञानमपोहन च' 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' इत्यादि। अतो नित्यमुक्त एकस्मिन्स वितरीव लोकाविद्याध्यारोपितमीश्वरे ससारित्वम्, शास्त्रादिप्रामाण्यादभ्युपगतमससारित्वमित्यविरोध इति। एतेन

प्रत्येक ज्ञानादिभेद प्रत्युक्त । सौक्ष्म्यचैतन्यसर्वगतत्वाद्य-
विशेषे च भेदहेत्वभावात् । विक्रियावत्त्वे चानित्यत्वात् ।
मोक्षे च विशेषानभ्युपगमात् अभ्युपगमे चानित्यत्वप्रसङ्गात् ।
अविद्यावदुपलभ्यत्वाच्च भेदस्य तत्क्षयेऽनुपपत्तिरिति सिद्ध-
मेकत्वम् । तस्माच्छरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासतानस्या-
हकारसबन्धादज्ञानबीजस्य नित्यविज्ञानान्यनिमित्तस्यात्मत
त्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनिवृत्तावज्ञानबीजस्य विच्छेद आत्मनो
मोक्षसज्ञा, विपर्यये च बन्धसज्ञा, स्वरूपापेक्षत्वादुभयो ।
ब्रह्म— ह इत्यैतिह्यार्थ — पुरा किल देवासुरसग्रामे जग-
त्स्थितिपरिरिपिपालयिषया आत्मानुशासनानुवर्तिभ्यो देवेभ्य
अर्थिभ्योऽर्थाय विजिग्ये अजैषीदसुरान् । ब्रह्मण इच्छानि-
मित्तो विजयो देवाना बभूवेत्यर्थ । तस्य ह ब्रह्मणो विजय
देवा अमहीयन्त । यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजि-
तेषु देवा वृद्धि पूजा वा प्राप्तवन्त । त ऐक्षन्तेति मिथ्या-
प्रत्ययत्वाद्धेयत्वख्यापनार्थ आम्नाय । ईश्वरनिमित्ते विजये स्व
सामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमे-
त्यात्मनो जयादिश्रेयोनिमित्त सर्वात्मानमात्मस्थ सर्वकल्या-
णास्पदमीश्वरमेवात्मत्वेनाबुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमाना सन्तो य
मिथ्याप्रत्यय चक्रु तस्य पिण्डमात्रविषयत्वेन मिथ्याप्रत्य-

यत्वात्सर्वात्मेश्वरयाथात्म्यावबोधेन ह्यासन्यताख्यापनार्थं तद्धै-
षामित्याद्याख्यायिकाम्नाय । तद्ब्रह्म ह किल एषा देवानाम-
भिप्राय मिथ्याहंकाररूप विजज्ञौ विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च
मिथ्याभिमानशातनेन तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषा-
मेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव महेश्वरशक्तिमायोपात्ते-
नात्यन्ताद्भुतेन प्रादुर्भूत किल केनचिद्रूपविशेषेण । तत्किलो-
पलभमाना अपि देवा न व्यजानत न विज्ञातवन्त किमिद
यदेतद्यक्ष पूज्यमिति । तद्विज्ञानायाभिमब्रुवन् । तृणनिधाने
ऽयमभिप्राय — अत्यन्तसभावितयोरग्निमारुतयोस्तृणदहना-
दानाशक्त्या आत्मसभावना शातिता भवेदिति । इन्द्र आ-
दित्यो वज्रभृद्वा, अविरोधात् । इन्द्रोपसर्पणे ब्रह्म तिरोदध
इत्यस्यायमभिप्राय — इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य,
सोऽहमग्न्यादिभि प्राप्त वाक्सभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तो-
ऽस्मीत्यभिमान कथ न नाम जह्यादिति । तदनुग्रहायैवान्त-
र्हित तद्ब्रह्म बभूव । स शान्ताभिमान इन्द्र अत्यर्थं ब्रह्म
विजिज्ञासु यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मण प्रादुर्भाव आसीत्तिरोधान
च, तस्मिन्नेव स्त्रियमतिरूपिणीं विद्यामाजगाम । अभिप्रायो-
द्बोधहेतुत्वाद्रुद्रपत्नी उमा हैमवतीव बहु शोभमाना विद्यैव ।
विरूपोऽपि विद्यावान्बहु शोभते ॥

इति तृतीय खण्ड ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इतीन्न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

ता च पृष्ट्वा तस्या एव वचनात् विदाञ्चकार विदित

षाम् । अत इन्द्रस्य बोधहेतुत्वाद्विद्यैवोमा । 'विद्यासहायवानीश्वर' इति स्मृति । यस्मादिन्द्रविज्ञानपूर्वकमग्निवाय्विन्द्रास्ते हि एनत् नेदिष्ठम् अतिसमीप ब्रह्मविद्यया ब्रह्म प्राप्ता सन्त पस्पर्शु स्पृष्टवन्त । ते हि एनत् प्रथम प्रथम विदाचकार विदाचक्रुरित्येतत् । तस्मात् अतितराम् अतीव अतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान् देवान् । ततोऽपीन्द्रोऽतितरा दीप्यते, आदौ ब्रह्मविज्ञानात् । तस्यैष आदेश तस्य ब्रह्मण एष वक्ष्यमाण आदेश उपासनोपदेश इत्यर्थ । यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव सहसैव प्रादुर्भूत ब्रह्म द्युतिमत्, तस्माद्विद्युतो विद्योतन यथा यदेतद्ब्रह्म व्यद्युतत् विद्योतितवत् । आ इत्युपमार्थे आ शब्द । यथा घनान्धकार विदार्य विद्युत्सर्वत प्रकाशते, एव तद्ब्रह्म देवाना पुरत सर्वत प्रकाशवद्व्यक्तीभूतम् । अतो व्यद्युतदिवेत्युपास्यम् । 'यथा सकृद्विद्युतम्' इति च वाजसनेयके । यस्माचेन्द्रोपसर्पणकाले न्यमीमिषत्—यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेषण कृतवानिति । इतीदित्यनर्थकौ निपातौ—निमिषितवदिव तिरोभूतमित्येवमधिदैवत देवताया अधि यद्दर्शनमधिदैवत तत् ॥

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनो-
ऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्ण संकल्पः ॥ ५ ॥

अथ अनन्तरम् अध्यात्मम् आत्मन अधि आत्मविषयम् अध्यात्मम् उच्यत इति वाक्यशेष । यदेतत् यथोक्तलक्षण ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विषयीकरोतीवेत्यर्थ । न पुनर्विषयीकरोति मन , अविषयत्वाद्ब्रह्मण । अतो मनो न गच्छति । 'येनाहुर्मनो मतम्' इति चोक्तम् । गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् आत्मभूतत्वाच्च ब्रह्मण तत्समीपे मनो वर्तते इति उपस्मरति अनेन मनसैव तद्ब्रह्म विद्वान्यस्मात्, तस्माद्ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते । अभीक्ष्ण पुन पुन । सकल्प ब्रह्मप्रेषितस्य मनस । अत उपस्मरणसकल्पादिभिर्लिङ्गैर्ब्रह्म मनआध्यात्मभूतमित्युपास्यमित्यभिप्राय ॥

तद्ध तद्वन नाम तद्वनमित्युपासितव्य स य एतदेवं वेदाभि हैन सर्वाणि भूतानि सवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते—तद्ध तद्वन तदेतद्ब्रह्म तच्च तद्वन च तत् परोक्ष वन सभजनीयम् । वनतेस्तत्कर्मण । तस्मात्तद्वन नाम । ब्रह्मणो गौण हीद नाम । तस्मादनेन गुणेन तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य कश्चिदेतगथोक्तमेव यथोक्तेन गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाभिधेय ब्रह्म

वेद उपास्ते तस्यैतत्फलमुच्यते—सर्वाणि भूतानि एनम् उ-पासकम् अभिसंवाञ्छन्ति इहाभिसंभजन्ते सेवन्ते स्मेत्यर्थः । यथागुणोपासनं हि फलम् ।

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिष-द्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामुपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह—उक्ता कथिता ते तुभ्यम् उपनिषदात्मोपासनम् । अधु-ना ब्राह्मीं वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेः उपनिषदम् अब्रूम वक्ष्याम इत्यर्थः । वक्ष्यति हि । ब्राह्मी नोक्ता । उक्ता त्वात्मोपनिषत् । तस्मान्न भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

तस्यै तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदः तपः ब्रह्मचर्यादि दमः उपशमः कर्म अग्निहोत्रादि इत्येतानि प्रतिष्ठा आश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्म्युपनिषत्प्रतिष्ठिता भवति । वेदा-श्चत्वारः अङ्गानि च सर्वाणि । प्रतिष्ठेत्यनुवर्तते । ब्रह्माश्रया हि विद्या । सत्यं यथाभूतवचनमपीडाकरम् आयतनं निवासः । सत्यवत्सु हि सर्वं यथोक्तमायतन इवावस्थितम् ॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्ड ॥

तामेता तपआद्यङ्गा सत्प्रतिष्ठा ब्राह्मीमुपनिषद् सायतनामात्मज्ञानहेतुभूताम् एव यथावत् यो वेद अनुवर्तते अनुतिष्ठति, तस्यैतत्फलमाह— अपहत्य पाप्मानम् अपक्षय्य धर्माधर्मावित्यर्थ । अनन्ते अपारे अविद्यमानान्ते स्वर्गे लोके सुखप्राये निर्दुःखात्मनि पर ब्रह्मणि ज्येये महति सर्वमहत्तरे प्रतितिष्ठति सर्ववेदान्तवेद्य ब्रह्म आत्मत्वेनावगम्य तदेव ब्रह्म प्रतिपद्यत इत्यर्थ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवत कृतौ
केनोपनिषद्वाक्यभाष्यम्
संपूर्णम् ॥

इति चतुर्थं खण्ड ॥

ॐ

आप्यायन्तु ममाङ्गानि
वाक्प्राणश्चक्षु: श्रोत्रमथो ब-
लमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।
सर्वं ब्रह्मौपनिषद् माह ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म नि-
राकरोदनिराकरणमस्त्वनि -
राकरण मेऽस्तु । तदात्मनि
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते
मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति: ॥

॥ ॐ ॥

काठकोपनिषद्भाष्यम्

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादैः

विरचितम् ।

ॐ

सह नाववतु । सह नौ
भुनक्तु । सह वीर्यं कर-
वावहै । तेजस्वि नावधीत-
मस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

॥ काठकोपनिषत् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता ।

ॐ नमो भगवते वैवस्वताय मृत्यवे ब्रह्मविद्याचार्याय, नचिकेतसे च ।

अथ काठकोपनिषद्वल्लीनां सुखार्थप्रबोधनार्थमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते । सदधातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपमिदम् ' उपनिषत् ' इति । उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्या उच्यते । केन

पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इति, उच्यते। ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति, तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिंसनाद्विनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते। तथा च वक्ष्यति 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति। पूर्वोक्तविशेषणान्वा मुमुक्षून्परं ब्रह्म गमयतीति च ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद्ब्रह्मविद्या उपनिषत्। तथा च वक्ष्यति 'ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः' इति। लोकादिर्ब्रह्मजज्ञो योऽग्निः, तद्विषयाया विद्याया द्वितीयेन वरेण प्रार्थ्यमानायाः स्वर्गलोकफलप्राप्तिहेतुत्वेन गर्भवासजन्मजराद्युपद्रववृन्दस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादयितृत्वेन शैथिल्यापादनेन धात्वर्थयोगादग्निविद्यापि उपनिषदित्युच्यते। तथा च वक्ष्यति 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इत्यादि। ननु चोपनिषच्छब्देनाध्येतारो ग्रन्थमप्यभिलपन्ति—उपनिषदमधीमहे उपनिषदमध्यापयाम इति च। नैष दोषः, अविद्यादिसंसारहेतुविशरणादेः सदिधात्वर्थस्य ग्रन्थमात्रेऽसंभवाद्विद्यायां च संभवात् ग्रन्थस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दत्वोपपत्तेः 'आयुर्वै घृतम्' इत्यादिवत्। तस्माद्विद्यायां मुख्यया वृत्त्या

उपनिषच्छब्दो वर्तते, ग्रन्थे तु भक्त्येति । एवमुपनिषन्निर्वचनेनैव विशिष्टोऽधिकारी विद्यायाम् उक्त । विषयश्च विशिष्ट उक्तो विद्याया पर ब्रह्म प्रत्यगात्मभूतम् । प्रयोजन चास्या आत्यन्तिकी ससारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा । सबन्धश्चैवभूतप्रयोजनेनोक्त । अतो यथोक्ताधिकारिविषयप्रयोजनसबन्धाया विद्याया करतलन्यस्तामलकवत्प्रकाशकत्वेन विशिष्टाधिकारिविषयप्रयोजनसबन्धा एता वल्ल्यो भवन्तीति । अतस्ता यथाप्रतिभान व्याचक्ष्महे ॥

उशन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदस
ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र
आस ॥ १ ॥

तत्राख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था । उशन् कामयमान । ह वै इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ । वाजम् अन्नम्, तद्दानादिनिमित्त श्रवो यशो यस्य स वाजश्रवा, रूढितो वा, तस्यापत्य वाजश्रवस । स वाजश्रवस किल विश्वजिता सर्वमेधेनेजे तत्फल कामयमान । स तस्मिन्क्रतौ सर्ववेदस सर्वस्व धन ददौ दत्तवान् । तस्य यजमानस्य ह नचिकेता नाम पुत्र किल आस बभूव ॥

तꣳ ह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीय-
मानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

स ह नचिकेतसं कुमारं प्रथमवयसं सन्तम् अप्राप्तप्रजननशक्तिं बालमेव श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ता आविवेश प्रविष्टवती। कस्मिन्काले इति, आह— ऋत्विग्भ्यः सदस्येभ्यश्च दक्षिणासु नीयमानासु विभागेनोपनीयमानासु दक्षिणार्थासु गोषु, स आविष्टश्रद्धो नचिकेता अमन्यत ॥

पीतोदका जग्धतृणा
दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोका-
स्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

कथमिति, उच्यते— पीतोदका इत्यादिना दक्षिणार्था गावो विशेष्यन्ते। पीतमुदकं याभिस्ताः पीतोदकाः। जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ता जग्धतृणाः। दुग्धो दोहः क्षीराख्यो यासां ता दुग्धदोहाः। निरिन्द्रियाः प्रजननासमर्था जीर्णाः, निष्फला गाव इत्यर्थः। यास्ता एवंभूता गा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या ददत् प्रयच्छन् अनन्दा अनानन्दा असुखा नामेत्येतत्। ये ते लोकाः, तान् स यजमानो गच्छति ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

तदेव ऋत्वसंपत्तिनिमित्तं पितुरनिष्टं फलं पुत्रेण सता निवारणीयं मया आत्मप्रदानेनापि क्रतुसंपत्तिं कृत्वेत्येवं मन्यमानः पितरमुपगम्य स होवाच पितरम्— हे तत तात कस्मै ऋत्विग्विशेषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसीति प्रयच्छसीत्येतत् । स एवमुक्तेन पित्रा उपेक्ष्यमाणोऽपि द्वितीयं तृतीयमपि उवाच— कस्मै मां दास्यसि कस्मै मां दास्यसीति । नायं कुमारस्वभाव इति क्रुद्धः सन् पिता तं ह पुत्रं किल उवाच मृत्यवे वैवस्वताय त्वा त्वां ददामीति ॥

बहूनामेमि प्रथमो
बहूनामेमि मध्यमः ।
किꣳस्विद्यमस्य कर्तव्यं
यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

स एवमुक्तः पुत्रः एकान्ते परिदेवयाञ्चकार । कथमिति, उच्यते— बहूनां शिष्याणां पुत्राणां वा एमि गच्छामि

प्रथम सन् मुख्यया शिष्यादिवृत्त्येत्यर्थं । मध्यमाना च बहूना मध्यम मध्यमयैव वृत्त्या एमि । नाधमया कदाचिदपि । तमेव विशिष्टगुणमपि पुत्र माम् 'मृत्यवे त्वा ददामि' इत्युक्तवान् पिता । स किंस्वित् यमस्य कर्तव्य प्रयोजन मया प्रदत्तेन करिष्यति यत्कर्तव्यम् अद्य? नून प्रयोजनमनपेक्ष्यैव क्रोधवशादुक्तवान् पिता । तथापि तत्पितुर्वचो मृषा मा भूदिति ॥

अनुपश्य यथा पूर्वे
प्रतिपश्य तथा परे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते
सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

एव मत्वा परिदेवनापूर्वकमाह पितर शोकाविष्ट कि मयोक्तमिति— अनुपश्य आलोचय विभावयानुक्रमेण यथा येन प्रकारेण वृत्ता पूर्वे अतिक्रान्ता पितृपितामहादयस्तव । तान्दृष्ट्वा च तेषा वृत्तमास्थातुमर्हसि । वर्तमानाश्च अपरे साधवो यथा वर्तन्ते ताश्च तथा प्रतिपश्य आलोचय । न च तेषा मृषाकरण वृत्त वर्तमान वा अस्ति । तद्विपरीतमसता च वृत्त मृषाकरणम् । न च मृषाभूत कृत्वा कश्चिदजरामरो

भवति, यत सस्यमिव मर्त्यं मनुष्य पच्यते जीर्णो म्रियते, मृत्वा च सस्यमिव आजायते आविर्भवति पुन , एव मनित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन? पालयात्मन सत्यम् । प्रेषय मा यमायेत्यभिप्राय ॥

वैश्वानरः प्रविशति
अतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैताऽशान्ति कुर्वन्ति
हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

स एवमुक्त पिता आत्मन सत्यतायै प्रेषयामास । स च यमभवन गत्वा तिस्रो रात्रीरुवास यमे प्रोषिते । प्रोष्यागत यमम् अमात्या भार्या वा ऊचुर्बोधयन्त — वैश्वानर अग्निरेव साक्षात् प्रविशति अतिथि सन् ब्राह्मण गृहान् दहन्निव । तस्य दाह शमयन्त इवाग्ने एता पाद्यासनादिदानलक्षणा शान्ति कुर्वन्ति सन्तोऽतिथेर्यत, अत हर आहर हे वैवस्वत, उदक नचिकतसे पाद्यार्थम् ॥

आशाप्रतीक्षे सगतऽसूनृता च
इष्टापूर्ते पुत्रपशूऽश्च सर्वान् ।

एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो
यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

यतश्चाकरणे प्रत्यवाय श्रूयते— आशाप्रतीक्षे, अनिर्ज्ञातप्राप्येष्टार्थप्रार्थना आशा, निर्ज्ञातप्राप्यार्थप्रतीक्षण प्रतीक्षा, ते आशाप्रतीक्षे, सगत सत्सयोगज फलम्, सूनृता च सूनृता हि प्रिया वाक् तन्निमित्त च, इष्टापूर्ते इष्ट यागज फल पूर्तम् आरामादिक्रियाज फलम्, पुत्रपशूश्च पुत्राश्च पशूश्च सर्वान्, एतत् सर्व यथोक्त वृङ्क्ते वर्जयति विनाशयतीत्येतत्। पुरुषस्य अल्पमेधस अल्पप्रज्ञस्य, यस्य अनश्नन् अभुञ्जान ब्राह्मण गृहे वसति। तस्मादनुपेक्षणीय सर्वावस्थास्वप्यतिथिरित्यर्थ ॥

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे
अनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु
तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥

एवमुक्तो मृत्युरुवाच नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरःसरम्— तिस्र रात्री यत् यस्मात् अवात्सी उषितवानसि गृहे मे मम अनश्नन् हे ब्रह्मन् अतिथि सन् नमस्य नमस्कारार्हश्च,

तस्मात् नम ते तुभ्यम् अस्तु भवतु । हे ब्रह्मन् स्वस्ति भद्र मे अस्तु । तस्मात् भवतोऽनशनेन मद्गृहवासनिमित्ताद्दोषात् । तत्प्राप्त्युपशमेन यद्यपि भवदनुग्रहेण सर्व मम स्वस्ति स्यात्, तथापि त्वदधिकसम्प्रसादनार्थमनशनेनोषितामेकैका रात्रिं प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व अभिप्रेतार्थविषयान्प्रार्थयस्व मत्त ॥

शान्तसकल्प सुमना यथा स्या-
द्वीतमन्युर्गौतमो माभिमृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्ट माभिवदेत्प्रतीत
एतत्त्रयाणां प्रथम वर वृणे ॥ १० ॥

नचिकेतास्त्वाह—यदि दित्सुर्वरान्, शान्तसकल्प उपशान्त सकल्पो यस्य मा प्रति 'यम प्राप्य किं नु करिष्य ति मम पुत्र ' इति, स शा तसकल्प सुमना प्रसन्नचित्तश्च यथा स्यात् वीतमन्यु विगतरोषश्च गौतम मम पिता मा अभि मा प्रति हे मृत्यो, किंच, त्वत्प्रसृष्ट त्वया विनिर्मुक्त प्रेषित गृह प्रति मा माम् अभिवदेत् प्रतीत लब्धस्मृति, 'स एवाय पुत्रो ममागत ' इत्येव प्रत्यभिजानन्नित्यर्थ । एतत्प्रयोजन त्रयाणा वराणा प्रथमम् आद्य वर वृणे प्रार्थये यत्पितु परितोषणम् ॥

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत
औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्यु-
स्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥११॥

मृत्युरुवाच— यथा बुद्धि त्वयि पुरस्तात् पूर्वम् आसी त्स्नेहसमन्विता पितुस्तव, भविता प्रीतिसमन्वितस्तव पिता तथैव प्रतीत प्रतीतवान्सन् । औद्दालकि उद्दालक एव औद्दालकि अरुणस्यापत्यम् आरुणि द्व्यामुष्यायणो वा मत्प्रसृष्ट मयानुज्ञात सन् उत्तरा अपि रात्री सुख प्रसन्न मना शयिता स्वप्ना वीतमन्यु विगतमन्युश्च भविता स्यात्, त्वा पुत्र ददृशिवान् दृष्टवान् सन् मृत्युमुखात् मृत्युगोचरात् प्रमुक्त सन्तम् ॥

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति
न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

नचिकेता उवाच— स्वर्गे लोके रोगादिनिमित्त भय

किंचन किंचिदपि नास्ति । न च तत्र त्वं मृत्यो सहसा प्रभवसि, अतो जरया युक्त इह लोक इव त्वत्तो न बिभेति कश्चित्तत्र । किं च उभे अशनायापिपासे तीर्त्वा अतिक्रम्य शोकमतीत्य गच्छतीति शोकातिगः सन् मानसेन दुःखेन वर्जितः मोदते हृष्यति स्वर्गलोके दिवि ॥

स त्वमग्निँ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि तँ श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

एवंगुणविशिष्टस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्तिसाधनभूतम् अग्निं स्वर्ग्यं स त्वं मृत्युः अध्येषि स्मरसि, जानासीत्यर्थः । हे मृत्यो, यतः स प्रब्रूहि कथय श्रद्दधानाय श्रद्धावते मह्यं स्वर्गार्थिने । येनाग्निना चितेन स्वर्गलोकाः स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोकाः यजमानाः अमृतत्वम् अमरणतां देवत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति, तत् एतत् अग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे ॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥१४॥

मृत्योः प्रतिज्ञेयम्— ते तुभ्यं प्रब्रवीमि, यत्त्वया प्रार्थितं तत् उ मे मम वचसः निबोध बुध्यस्व एकाग्रमनाः सन् । स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं स्वर्गसाधनम् अग्निं हे नचिकेतः प्रजानन् विज्ञातवान्सन्नहमित्यर्थः । प्रब्रवीमि तन्निबोधेति च शिष्यबुद्धिसमाधानार्थं वचनम् । अधुनाग्निं स्तौति—अनन्तलोकाप्तिं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनमित्येतत्, अथो अपि प्रतिष्ठाम् आश्रयं जगतो विराट्स्वरूपेण, तम् एतम् अग्निं मयोच्यमानं विद्धि विजानीहि त्वं निहितं स्थितं गुहायाम् । विदुषां बुद्धौ निविष्टमित्यर्थः ॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्त-
मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥

इदं श्रुतेर्वचनम्— लोकादिं लोकानामादिं प्रथमशरीरित्वात् अग्निं तं प्रकृतं नचिकेतसा प्रार्थितम् उवाच उक्तवान्मृत्युः तस्मै नचिकेतसे । किंच, या इष्टकाः चेतव्याः

स्वरूपेण यावतीर्वा सङ्ख्यया यथा वा चीयतेऽग्निर्येन प्रकारेण सर्वमेतदुक्तवानित्यर्थः । स चापि नचिकेता तत् मृत्युनोक्तं प्रत्यवदत् यथावत्प्रत्ययेनावदत् प्रत्युच्चारितवान् । अथ अस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः सन् मृत्युः पुनरेवाह वरत्रयव्यतिरेकेणान्यं वरं दित्सुः ॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

कथम्[?] तं नचिकेतसम् अब्रवीत् प्रीयमाणः शिष्यस्य योग्यतां पश्यन्प्रीयमाणः प्रीतिमनुभवन् महात्मा अक्षुद्रबुद्धिः वरं तव चतुर्थम् इह प्रीतिनिमित्तम् अद्य इदानीं ददामि भूयः पुनः प्रयच्छामि । तवैव नचिकेतसः नाम्ना अभिधानेन प्रसिद्धः भविता मयोच्यमानः अयम् अग्निः । किंच, सृङ्कां शब्दवतीं रत्नमयीं मालाम् इमाम् अनेकरूपां विचित्रां गृहाण स्वीकुरु । यद्वा, सृङ्काम् अकुत्सितां गतिं कर्ममयीं गृहाण । अन्यदपि कर्मविज्ञानमनेकफलहेतुत्वात्स्वीकुर्वित्यर्थः ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं
त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमाᳬं शान्तिमत्यन्तमेति ॥

पुनरपि कर्मस्तुतिमेवाह— त्रिणाचिकेतः त्रिः कृत्वा ना चिकेतोऽग्निश्चितो येन स त्रिणाचिकेतः, तद्विज्ञानवान् वा । त्रिभिः मातृपित्राचार्यैः एत्य प्राप्य संधिं संधानं संबन्धम्, मात्राद्यनुशासनं यथावत्प्राप्येत्येतत् । तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते 'यथा मातृमान्पितृमान्' इत्यादेः । वेदस्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा । तेभ्यो हि विशुद्धिः प्रत्यक्षा । त्रिकर्मकृत् इज्याध्ययनदानानां कर्ता तरति अतिक्रामति जन्ममृत्यू । किंच, ब्रह्मजज्ञम्, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञः । सर्वज्ञो ह्यसौ । तं देवं द्योतनाज्ज्ञानादिगुणवन्तम्, ईड्यं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः, निचाय्य दृष्ट्वा चात्मभावेन इमां स्वबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिम् उपरतिम् अत्यन्तम् एति अतिशयेनैति । वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वाᳬंश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान्पुरत प्रणोद्य
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

इदानीमग्निविज्ञानचयनफलमुपसंहरति, प्रकरण च— त्रिणाचिकेत त्रय यथोक्तम् ' या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ' इति । एतत् विदित्वा अवगम्य यश्च एवम् आत्मस्वरूपेण अग्निं विद्वान् चिनुते निवर्तयति नाचिकेतमग्निं क्रतुम्, स मृत्युपाशान् अधर्माज्ञानरागद्वेषादिलक्षणान् पुरत अग्रत, पूर्वमेव शरीरपातादित्यर्थ, प्रणोद्य अपहाय, शोकातिग मानसैर्दु खैर्विगत इत्येतत्, मोदते स्वर्गलोके वैराजे विराडात्मस्वरूपप्रतिपत्त्या ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेत स्वर्ग्यो
यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्नि तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनास-
स्तृतीय वर नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

एष ते तुभ्यम् अग्नि वर हे नचिकेत, स्वर्ग्य स्वर्गसाधन, यम् अग्निं वरम् अवृणीथा वृतवान् प्रार्थितवानसि द्वितीयेन वरेण, सोऽग्निर्वरो दत्त इत्युक्तोपसहार । किंच, एतम् अग्निं तवैव नाम्ना प्रवक्ष्यन्ति जनास जना इत्येतत् ।

एष वरो दत्तो मया चतुर्थस्तुष्टेन । तृतीय वर नचिकेत वृणीष्व । तस्मिन्ह्यदत्ते ऋणवानेवाहमित्यभिप्राय ॥

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये
अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं
वराणामेष वरस्तृतीय. ॥ २० ॥

एतावद्ध्यतिक्रान्तेन विधिप्रतिषेधार्थेन मन्त्रब्राह्मणेनाव गन्तव्य यद्वरद्वयसूचित वस्तु नात्मतत्त्वविषययाथात्म्यवि ज्ञानम् । अतो विधिप्रतिषेधार्थविषयस्य आत्मनि क्रियाकारक-फलाध्यारोपणलक्षणस्य स्वाभाविकस्याज्ञानस्य ससारबीजस्य निवृत्त्यर्थ तद्विपरीतब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान क्रियाकारकफला-ध्यारोपणशून्यमात्यन्तिकनि श्रेयसप्रयोजन वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तमेतमर्थं द्वितीयवरप्राप्त्याप्यकृतार्थत्व तृतीयवरगोचरमात्मज्ञानमन्तरेणेत्याख्यायिकया प्रपञ्चयति । यत्त पूर्वस्मात्कर्मगोचरात्साध्यसाधनलक्षणादनित्याद्विरक्त स्यात्मज्ञानेऽधिकार इति तन्निन्दार्थं पुत्राद्युपन्यासेन प्रलो भन क्रियते । नचिकेता उवाच 'तृतीय वर नचिकेतो वृणीष्व' इत्युक्त सन्— येय विचिकित्सा सशय प्रेते

मृते मनुष्ये, अस्ति इत्येके अस्ति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यति-
रिक्तो देहान्तरसम्बन्ध्यात्मा इत्येके मन्यन्ते, नायमस्ति इति
चैके नायमेवंविधोऽस्तीति चैके । अत्र चास्माकं न प्रत्यक्षेण
नाप्यनुमानेन निर्णयविज्ञानम् । एतद्विज्ञानाधीनो हि परः
पुरुषार्थ इत्यतः एतत् विद्यां विजानीयाम् अहम् अनुशिष्टः
ज्ञापितः त्वया । वराणामेष वरस्तृतीयोऽवशिष्टः ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व
मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥२१॥

किमयमेकान्ततो निःश्रेयससाधनात्मज्ञानार्हो न वेत्येतत्प-
रीक्षणार्थमाह—देवैरपि अत्र एतस्मिन्वस्तुनि विचिकित्सितं
संशयितं पुरा पूर्वम् । न हि सुविज्ञेयं सुष्ठु विज्ञेयम् असकृ-
च्छ्रुतमपि प्राकृतैर्जनैः, यतः अणुः सूक्ष्मः एष आत्माख्यः
धर्मः । अतः अन्यम् असंदिग्धफलं वरं नचिकेतः, वृणीष्व ।
मा मा मा उपरोत्सीः उपरोधं मा कार्षीः अधमर्णमिवोत्त-
मर्णः । अतिसृज विमुञ्च एनं वरं मा मां प्रति ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल
त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो
नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥२२॥

एवमुक्तो नचिकेता आह— देवैरत्रापि विचिकित्सितं किलेति भवत एव नः श्रुतम् । त्वं च मृत्यो, यत् यस्मात् न सुज्ञेयम् आत्मतत्त्वम् आत्थ कथयसि । अतः पण्डितैरप्यवेदनीयत्वात् वक्ता च अस्य धर्मस्य त्वादृक् त्वत्तुल्यः अन्यः पण्डितश्च न लभ्यः अन्विष्यमाणोऽपि । अयं तु वरो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुः । अतः न अन्यः वरः तुल्यः सदृशः अस्ति एतस्य कश्चिदपि । अनित्यफलत्वादन्यस्य सर्वस्यैवेत्यभिप्रायः ॥

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व
बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व
स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥

एवमुक्तोऽपि पुनः प्रलोभयन्नुवाच मृत्युः— शतायुषः

शत वर्षाणि आयूषि येषा तान् शतायुष पुत्रपौत्रान् वृणीष्व । किंच, गवादिलक्षणान् बहून् पशून् हस्तिहिरण्यम्, हस्ती च हिरण्य च हस्तिहिरण्यम्, अश्वाश्च । किंच, भूमे पृथिव्या महत् विस्तीर्णम् आयतनम् आश्रय मण्डल साम्राज्य वृणीष्व। किंच, सर्वमप्येतदनथक स्वय चेदल्पायुरित्यत आह— स्वय च त्व जीव धारय शरीर समग्रेन्द्रियकलाप शरद वर्षाणि यावत् इच्छसि जीवितुम् ॥

एतत्तुल्य यदि मन्यसे वर
वृणीष्व वित्त चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि
कामाना त्वा कामभाज करोमि ॥२४॥

एतत्तुल्यम् एतेन यथोपदिष्टेन सदृशम् अन्यमपि यदि मन्यसे वरम्, तमपि वृणीष्व । किंच, वित्त प्रभूत हिरण्य-रत्नादि चिरजीविका च सह वित्तेन वृणीष्वेत्येतत् । किं बहुना ? महाभूमौ महत्या भूमौ राजा नचिकेत त्वम् एधि भव। किंचान्यत्, कामाना दिव्याना मानुषाणा च त्वा त्वा कामभाज कामभागिन कामार्ह करोमि, सत्यसकल्पो ह्यह देव ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके
सर्वान्कामाꣳश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामाः सरथाः सतूर्या
न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व
नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥ २५ ॥

ये ये कामाः प्रार्थनीया दुर्लभाश्च मर्त्यलोके, सर्वान् तान् कामान् छन्दत इच्छातः प्रार्थयस्व । किंच, इमा दिव्या अप्सरसः, रमयन्ति पुरुषानिति रामाः, सह रथैर्वर्तन्त इति सरथाः, सतूर्याः सवादित्राः, ताश्च न हि लम्भनीयाः प्रापणीया ईदृशा एवंविधा मनुष्यैर्मर्त्यैरस्मदादिप्रसादमन्तरेण । आभिः मत्प्रत्ताभिः मया प्रदत्ताभिः परिचारिकाभिः परिचारयस्व आत्मानम्, पादप्रक्षालनादिशुश्रूषां कारयात्मन इत्यर्थः । हे नचिकेतः, मरणं मरणसंबद्धं प्रश्नं प्रेत्यास्ति नास्तीति काकदन्तपरीक्षारूपं मा अनुप्राक्षीः मैवं प्रष्टुमर्हसि ॥

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैत-
त्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव
तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

मृत्युना एव प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता महाह्रदवदक्षोभ्य आह—श्वो भविष्यन्ति न वेति सदिह्यमान एव येषा भावो भवन् त्वयोपन्यस्ताना भोगाना ते श्वोभावा । किंच, मर्त्यस्य मनुष्यस्य अन्तक हे मृत्यो, यत् एतत् सर्वेन्द्रियाणा तेज तत् जरयन्ति अपक्षपयन्ति । अप्सर प्रभृतयो भोगा अनर्थायैवैते, धर्मवीर्यप्रज्ञातेजोयश प्रभृतीना क्षपयितृत्वात् । या चापि दीर्घजीविका त्व दित्ससि तत्रापि शृणु । सर्वं यद्ब्रह्मणोऽपि जीवितम् आयु अल्पमेव, किमुतास्मदादिदीर्घ जीविका । अत तवैव तिष्ठन्तु वाहा रथादय, तथा तव नृत्यगीते च ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्व
वरस्तु मे वरणीय' स एव ॥ २७ ॥

किंच, न प्रभूतेन वित्तेन तर्पणीयो मनुष्य । न हि लोके वित्तलाभ कस्यचित्तृप्तिकरो दृष्ट । यदि नामा-

स्माकं वित्ततृष्णा स्यात्, लप्स्यामहे प्राप्स्यामहे वित्तम्, अद्राक्ष्म दृष्टवन्तो वयं चेत् त्वा त्वाम्। जीवितमपि तथैव— जीविष्यामः यावत् याम्ये पदे त्वम् ईशिष्यसि ईशिष्यसे प्रभुः स्याः। कथं हि मर्त्यस्त्वया समेत्याल्पधनायुर्भवेत्? वरस्तु मे वरणीयः स एव यदात्मविज्ञानम्॥

अजीर्यताममृतानामुपेत्य
जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन्।
अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदा-
नतिदीर्घे जीविते को रमेत॥ २८॥

यतश्च अजीर्यतां वयोहानिमप्राप्नुवताम् अमृतानां सकाशम् उपेत्य उपगम्य आत्मनः उत्कृष्टं प्रयोजनान्तरं प्राप्तव्यं तेभ्यः प्रजानन् उपलभमानः स्वयं तु जीर्यन् मर्त्यः जरामरणवान् क्वधःस्थः कुः पृथिवी अधश्चासावन्तरिक्षादिलोकापेक्षया तस्यां तिष्ठतीति क्वधःस्थः सन् कथमेवमविवेकिभिः प्रार्थनीयं पुत्रवित्ताद्यस्थिरं वृणीते। 'क्व तदास्थः' इति वा पाठान्तरम्। अस्मिन्पक्षे चैवमक्षरयोजना— तेषु पुत्रादिषु आस्था आस्थितिः तात्पर्येण वर्तनं यस्य स तदास्थः। ततोऽधिकतरं पुरुषार्थं दुष्प्रापमपि अभिप्रेप्सुः क्व तदास्थो भवेत्? न कश्चित्तदसारज्ञस्तदर्थी स्यादित्यर्थः।

सर्वो ह्युपर्युपर्येव बुभूषति लोक । तस्मान्न पुत्रवित्तादिलोभै प्रलोभ्योऽहम् । किंच, अप्सर प्रमुखान् वर्णरतिप्रमोदान् अनवस्थितरूपतया अभिध्यायन् निरूपयन् यथावत् अतिदीर्घे जीविते क विवेकी रमेत ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो
यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

इति प्रथमा वल्ली ॥

अतो विहायानित्यै कामै प्रलोभनम्, यन्मया प्रार्थित यस्मिन् प्रेते इद विचिकित्सन विचिकित्सन्ति अस्ति नास्तीत्येवप्रकार हे मृत्यो, सांपराये परलोकविषये महति महत्प्रयोजननिमित्ते आत्मनो निर्णयविज्ञान यत्, तत् ब्रूहि कथय न अस्मभ्यम् । किं बहुना, योऽय प्रकृत आत्मविषय वर गूढ गहन दुर्विवेचन प्राप्त अनुप्रविष्ट, तस्मात् वरात् अन्यम् अविवेकिभि प्रार्थनीयमनित्यविषय वर नचिकेता न वृणीते मनसापि इति श्रुतेर्वचनमिति ॥

इति प्रथमवल्लीभाष्यम् ॥

द्वितीया वल्ली ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय-
स्ते उभे नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः ।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु
भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥

परीक्ष्य शिष्य विद्यायोग्यता चावगम्याह— अन्यत् पृथगेव श्रेय निःश्रेयस तथा अन्यत् उतैव अपि च प्रेय प्रियतरमपि त श्रेय प्रेयसी उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने सती पुरुषम् अधिकृत वर्णाश्रमादिविशिष्ट सिनीत बध्नीत । ताभ्या विद्याविद्याभ्यामात्मकर्तव्यतया प्रयुज्यते सर्व पुरुष । प्रेय श्रेयसोर्हि अभ्युदयामृतत्वार्थी पुरुष प्रवर्तते । अत श्रेय प्रेय प्रयोजनकर्तव्यतया ताभ्या बद्ध इत्युच्यते सर्व पुरुष । ते यद्यप्येकैकपुरुषार्थसबन्धिनी विद्याविद्यारूपत्वाद्विरुद्धे इत्यन्यतरापरित्यागेनैकेन पुरुषेण सहानुष्ठातुमशक्यत्वात्तयो हित्वा अविद्यारूप प्रेय, श्रेय एव केवलम् आददानस्य उपादान कुर्वत साधु शोभन शिव भवति ।

यस्त्वदूरदर्शी विमूढो हीयते वियुज्यते अर्थात् पुरुषार्थात्पा-रमार्थिकात्प्रयोजनान्नित्यात् प्रच्यवत इत्यर्थः । कोऽसौ ? य उ प्रेयः वृणीते उपादत्त इत्येतत् ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत-
स्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते
प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥

यद्युभे अपि कर्तुं स्वायत्ते पुरुषेण, किमर्थं प्रेय एवादत्ते बाहुल्येन लोक इति, उच्यते । सत्यं स्वायत्ते, तथापि साधनतः फलतश्च मन्दबुद्धीनां दुर्विवेकरूपे सती व्यामिश्रीभूते इव मनुष्यं पुरुषम् आ इतः एतः प्राप्नुतः श्रेयश्च प्रेयश्च । अतो हंस इवाम्भसः पयः, तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ संपरीत्य सम्यक्परिगम्य मनसा आलोच्य गुरुलाघवं विविनक्ति पृथक्करोति धीरः धीमान् । विविच्य च श्रेयो हि श्रेय एव अभिवृणीते प्रेयसोऽभ्यर्हितत्वाच्छ्रेयसः । कोऽसौ ? धीरः । यस्तु मन्दः अल्पबुद्धिः स सदसद्विवेकासामर्थ्यात् योगक्षेमात् योगक्षेम-निमित्तं शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तमित्येतत् । प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणं वृणीते ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामा-
नभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो
यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

स त्वं पुन पुन मया प्रलोभ्यमानोऽपि प्रियान् पुत्रादीन् प्रियरूपांश्च अप्सर प्रभृतिलक्षणान् कामान् अभिध्यायन् चिन्तयन् तेषामनित्यत्वासारत्वादिदोषान् हे नचिकेत, अत्यस्राक्षी अतिसृष्टवान् परित्यक्तवानसि, अहो बुद्धिमत्ता तव। न एताम् अवाप्तवानसि सृङ्कां सृतिं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तां वित्तमयीं धनप्रायाम्, यस्यां सृतौ मज्जन्ति सीदन्ति बहव अनेके मूढा मनुष्या ॥

दूरमेते विपरीते विषूची
अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये
न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४ ॥

'तयो श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते' इति युक्तम्, तत्कस्मात्? यत दूरं दूरेण मह

वान्तरेण एते विपरीते अ योन्यव्यावृत्तरूपे विवेकाविवे कात्मकत्वात् तम प्रकाशाविव विषूची विषूच्यौ नानागती भिन्नफले ससारमोक्षहेतुत्वेनेत्येतत् । के ते इति, उच्यते । या च अविद्या प्रेयोविषया विद्येति च श्रेयोविषया ज्ञाता निर्ज्ञाता अवगता पण्डितै । तत्र विद्याभीप्सिन विद्यार्थिन नचिकेतस त्वामह मन्य । कस्मात्? यस्माद्विद्वद्बुद्धिप्रलोभिन कामा अप्सर प्रभृतय बहवोऽपि त्वा त्वा न अलोलुपन्त न विच्छेद कृतवन्त श्रेयोमार्गाद्वात्मोपभोगाभिवाञ्छासपादनेन । अतो विद्यार्थिन श्रेयोभाजन मन्ये इत्यभिप्राय ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना.
स्वय धीरा' पण्डितमन्यमाना. ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५ ॥

ये तु ससारभाजो जना , अविद्यायाम् अन्तरे मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्तमाना वेष्ट्यमाना पुत्रपश्वादितृष्णापाशशतै , स्वय धीरा प्रज्ञावन्त पण्डिता शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमाना ते दन्द्रम्यमाणा अत्यर्थं कुटिला-

अनेकरूपां गतिं गच्छन्तः जरामरणरोगादिदुःखं परियन्ति परिगच्छन्ति मूढा अविवेकिनः अन्धेनैव दृष्टिविकलेनैव नीयमाना विषमे पथि यथा बहव अन्धा महान्तमनर्थमृच्छन्ति, तद्वत् ॥

न साम्परायः प्रतिभाति बालं
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

अत एव मूढत्वान् न साम्परायः प्रतिभाति । सम्परेयत इति सम्परायः परलोकः, तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः शास्त्रीयः साम्परायः । स च बालम् अविवेकिनं प्रति न प्रतिभाति न प्रकाशते नोपतिष्ठत इत्येतत् । प्रमाद्यन्तं प्रमादं कुर्वन्तं पुत्रपश्वादिप्रयोजनेष्वासक्तमनसं तथा वित्तमोहेन वित्तनिमित्तेनाविवेकेन मूढं तमसाच्छन्नम् । स तु अयमेव लोको योऽयं दृश्यमानः स्त्र्यन्नपानादिविशिष्टः नास्ति परः अदृष्टो लोक इत्येवं मननशीलः मानी पुनः पुनः जनित्वा वशम् अधीनताम् आपद्यते मे मृत्योर्मम । जननमरणादिलक्षणदुःखप्रबन्धारूढ एव भवतीत्यर्थः ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः
शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा
आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥

प्रायेण ह्येवंविध एव लोकः । यस्तु श्रेयोर्थी स सहस्रेषु कश्चिदेवात्मविद्भवति त्वद्विधः यस्मात् श्रवणायापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि यः न लभ्यः आत्मा बहुभिः अनेकैः, शृण्वन्तोऽपि बहवः अनेके अन्ये यम् आत्मानं न विद्युः न विदन्ति अभागिनः असंस्कृतात्मानो न विजानीयुः । किंच, अस्य वक्तापि आश्चर्यः अद्भुतवदेव, अनेकेषु कश्चिदेव भवति । तथा श्रुत्वापि अस्य आत्मनः कुशलः निपुण एवानेकेषु लब्धा कश्चिदेव भवति । यस्मात् आश्चर्यः ज्ञाता कश्चिदेव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः सन् ॥

न नरेणावरेण प्रोक्त एष
सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति
अणीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

कस्मात्? न हि नरेण मनुष्येण अवरेण प्रोक्तः अवरेण

हीनेन प्राकृतबुद्धिनेत्येतत् । उक्त एष आत्मा य त्व मा पृच्छसि । न हि सुष्ठु सम्यक् विज्ञेय विज्ञातु शक्य यस्मात् बहुधा अस्ति नास्ति कर्ताकर्ता शुद्धोऽशुद्ध इत्याद्यनेकधा चिन्त्यमान वादिभि । कथ पुन सुविज्ञेय इति, उच्यते—अनन्यप्रोक्ते अनन्येन अपृथग्दर्शिनाचार्येण प्रतिपाद्यब्रह्मात्मभूतेन प्रोक्ते उक्ते आत्मनि गति , अनेकधा अस्तिनास्तीत्यादिलक्षणा चिन्ता गति , अत्र अस्मिन्नात्मनि नास्ति न विद्यते सर्वविकल्पगतिप्रत्यस्तमितरूपत्वादात्मन । अथवा स्वात्मभूते अनन्यस्मिन् आत्मनि प्रोक्ते अनन्यप्रोक्ते गति अत्र अन्यावगतिर्नास्ति ज्ञेयस्यान्यस्याभावात् । ज्ञानस्य ह्येषा परा निष्ठा यदात्मैकत्वविज्ञानम् । अत गन्तव्याभावान्न गतिरत्रावशिष्यते ससारगतिर्वात्र नास्त्यनन्य आत्मनि प्रोक्ते नान्तरीयकत्वात्तद्विज्ञानफलस्य मोक्षस्य । अथवा प्रोच्यमानब्रह्मात्मभूतेनाचार्येण अनन्यतया प्रोक्ते आत्मनि अगति अनवबोधोऽपरिज्ञानमत्र नास्ति । भवत्येवावगतिस्तद्विषया श्रोतुस्तदनन्योऽहमित्याचार्यस्येवेत्यर्थ । एव सुविज्ञेय आत्मा आगमवताचार्येणानन्यतया प्रोक्त । इतरथा अणीयान् अणुतर अणुप्रमाणादपि सपद्यत आत्मा । अतर्क्यम अतर्क्य , अणु प्रमाणो न तर्क्य स्वबुद्ध्यभ्यूहेन केवलेन तर्केण । तर्क्ये-

माणेऽणुपरिमाणे केनचित्स्थापिते आत्मनि ततोऽणुतरमन्यो ऽभ्यूहति ततोऽप्यन्योऽणुतरमिति । न हि तर्कस्य निष्ठा कचिद्विद्यते ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया
प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि
त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

अतोऽनन्यप्रोक्त आत्मन्युत्पन्ना येयमागमप्रभवा मति , नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेण आपनेया नापनीया न प्रापणीयेत्यर्थ , नापनेतव्या वा , नोपहन्तव्या । तार्किको ह्यनागमज्ञ स्वबुद्धिपरिकल्पित यत्किंचिदेव कल्पयति । अत एव च येयमागमप्रभूता मति अन्येनैव आगमाभिज्ञेनाचार्येणैव तार्किकात् , प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतम । का पुन सा तर्कागम्या मति इति, उच्यते— यां त्व मतिं मद्वरप्रदानेन आप प्राप्तवानसि । सत्या अवितथविषया धृतिर्यस्य तव स त्व सत्यधृति । बतासीत्यनुकम्पयन्नाह मृत्युर्नचिकेतस वक्ष्यमाणविज्ञानस्तुतये । त्वादृक् त्वत्तुल्य न अस्मभ्य भूयात् भवतात् । भवत्वन्य पुत्र शिष्यो वा प्रष्टा । कीदृक् ? यादृक्त्व हे नचिकेत प्रष्टा ॥

जानाम्यहँ शेवधिरित्यनित्यं
न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्नि-
रनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम्॥

पुनरपि तुष्ट आह— जानाम्यहं शेवधिं निधिं कर्मफललक्षणं निधिरिव प्रार्थ्यत इति। असौ अनित्यम् अनित्य इति जानामि। न हि यस्मात् अनित्यैः अध्रुवैः यत् नित्यं ध्रुवम्, तत् प्राप्यते परमात्माख्यः शेवधिः। यस्त्वनित्यसुखात्मकः शेवधिः, स एवानित्यैर्द्रव्यैः प्राप्यते हि यतः, ततः तस्मात् मया जानतापि नित्यमनित्यसाधनैः प्राप्यत इति नाचिकेतः चितः अग्निः अनित्यैः द्रव्यैः पश्वादिभिः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निः निर्वर्तित इत्यर्थः। तेनाहम् अधिकारापन्नो नित्यं याम्यं स्थानं स्वर्गाख्यं नित्यमापेक्षिकं प्राप्तवानस्मि॥

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां
क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम्।
स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा
धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः॥११॥

त्वं तु कामस्य आप्तिं समाप्तिम्, अत्र हि सर्वे कामाः परिसमाप्ताः, जगतः साध्यात्माधिभूताधिदैवादेः प्रतिष्ठाम् आश्रयं सर्वात्मकत्वात्, क्रतोः उपासनायाः फलं हैरण्यगर्भं पदम्, अनन्त्यम् आनन्त्यम्, अभयस्य च पारं परां निष्ठाम्, स्तोमं स्तुत्यं महत् अणिमाद्यैश्वर्याद्यनेकगुणसंहतम्, स्तोमं च तन्महच्च निरतिशयत्वात् स्तोममहत्, उरुगायं विस्तीर्णां गतिम्, प्रतिष्ठां स्थितिमात्मनोऽनुत्तमामपि दृष्ट्वा धृत्या धैर्येण धीरः नचिकेतः, धीमान् बुद्धिमान्सन् अत्यस्राक्षीः परमेवा-काङ्क्षन्नतिसृष्टवानसि सर्वमेतत्संसारभोगजातम्। अहो बता-नुत्तमगुणोऽसि ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१२॥

यं त्वं ज्ञातुमिच्छस्यात्मानं तं दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शः अतिसूक्ष्मत्वात् तम्, गूढं गहनम्, अनुप्रविष्टं प्राकृत-विषयविज्ञानैः प्रच्छन्नमित्येतत्। गुहाहितं गुहायां बुद्धौ हितं निहितं स्थितं तत्रोपलभ्यमानत्वात्। गह्वरेष्ठं गह्वरे विषमे

अनेकानर्थसंकटे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठम् । यत एवं गूढमनुप्रविष्टो गुहाहितश्च, अतोऽसौ गह्वरेष्ठः, अतो दुर्दर्शः । तं पुराणं पुरातनम् अध्यात्मयोगाधिगमेन विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतस आत्मनि समाधानमध्यात्मयोगः तस्याधिगमः प्राप्तिः तेन मत्वा देवम् आत्मानं धीरः हर्षशोकौ आत्मन उत्कर्षापकर्षयोरभावात् जहाति ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः
प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा
विवृतꣳ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

किंच, एतदात्मतत्त्वं यदहं वक्ष्यामि, तच्छ्रुत्वा आचार्यसकाशात् सम्यगात्मभावेन परिगृह्य उपादाय मर्त्यः मरणधर्मा धर्मादनपेतं धर्म्यं प्रवृह्य उद्यम्य पृथक्कृत्य शरीरादेः अणुं सूक्ष्मम् एतम् आत्मानम् आप्य प्राप्य स मर्त्यः विद्वान् मोदते मोदनीयं हि हर्षणीयमात्मानं लब्ध्वा । तदेतदेवंविधं ब्रह्म सद्म भवनं नचिकेतसं त्वां प्रत्यपावृतद्वारं विवृतम् अभिमुखीभूतं मन्ये, मोक्षार्हं त्वां मन्ये इत्यभिप्रायः ॥

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा-
दन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च
यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

एतच्छ्रुत्वा नचिकेता पुनराह— यद्यहं योग्य, प्रसन्नश्चासि भगवन्, मां प्रति अन्यत्र धर्मात् शास्त्रीयाद्धर्मानुष्ठानात्तत्फलात्तत्कारकेभ्यश्च पृथग्भूतमित्यर्थः । तथा अन्यत्र अधर्मात् विहिताकरणरूपात् पापात्, तथा अन्यत्रास्मात्कृताकृतात्, कृतं कार्यमकृतं कारणमस्मादन्यत्र । किंच, अन्यत्र भूताच्च अतिक्रान्तात्कालात् भव्याच्च भविष्यतश्च तथा अन्यत्र वर्तमानात् । कालत्रयेण यन्न परिच्छिद्यत इत्यर्थः । यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वद मह्यम् ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदꣳसंग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

इत्येव पृष्टवते मृत्युरुवाच, पृष्टं वस्तु विशेषणान्तरं च वि वक्षन् । सर्वे वेदा यत्पदं पदनीयं गमनीयम् अविभागेन अविरोधेन आमनन्ति प्रतिपादयन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानीत्यर्थः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासलक्षणमन्यद्वा ब्रह्मप्राप्त्यर्थं चरन्ति, तत् ते तुभ्यं पदं यज्ज्ञातुमिच्छसि संग्रहेण संक्षेपतः ब्रवीमि ॐ इत्येतत् । तदेतत्पदं यद्बुभुत्सितं त्वया तदेतदोमिति ओंशब्दवाच्यमोंशब्दप्रतीकं च ॥

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म

एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।

एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा

यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

अत एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म अपरम् एतद्ध्येवाक्षरं परं च । तयोर्हि प्रतीकमेतदक्षरम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा उपास्य ब्रह्मेति यो यदिच्छति परमपरं वा तस्य तत् भवति । परं चेत् ज्ञातव्यम्, अपरं चेत् प्राप्तव्यम् ॥

एतदालम्बनꣳ श्रेष्ठ-

मेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा
ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

यत एवम्, अत एव एतत् ब्रह्मप्राप्त्यालम्बनानां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम्। एतदालम्बनं परम् अपरं च, परापरब्रह्मविषयत्वात्। एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते। परस्मिन्ब्रह्मण्यपरस्मिंश्च ब्रह्मभूतो ब्रह्मवदुपास्यो भवतीत्यर्थः ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चि-
न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

अन्यत्र धर्मादित्यादिना पृष्टस्यात्मनोऽशेषविशेषरहितस्यालम्बनत्वेन प्रतीकत्वेन चोंकारो निर्दिष्टः, अपरस्य च ब्रह्मणो मन्दमध्यमप्रतिपत्तॄन्प्रति। अथेदानीं तस्योंकारालम्बनस्यात्मनः साक्षात्स्वरूपनिर्दिधारयिषयेदमुच्यते। न जायते नोत्पद्यते म्रियते वा न म्रियते च उत्पत्तिमतो वस्तुनोऽनित्यस्यानेकाः विक्रियाः, तासामाद्यन्ते जन्मविनाशलक्षणे विक्रिये इहात्मनि प्रतिषिध्येते प्रथमं सर्वविक्रियाप्रतिषेधार्थं न जायते म्रियते वेति। विपश्चित् मेधावी अपरिलु-

स्वचैतन्यस्वभावत्वात् । किञ्च, नायमात्मा कुतश्चित् कारणान्तरात् बभूव न प्रभूत । अस्माच्चात्मनो न बभूव कश्चिदर्थान्तरभूत । अतोऽयमात्मा अजो नित्य शाश्वत अपक्षयविवर्जित । यो ह्यशाश्वत , सोऽपक्षीयते , अय तु शाश्वत अत एव पुराण पुरापि नव एवेति । यो ह्यवयवोपचयद्वारेणाभिनिर्वर्त्यते, स इदानीं नव , यथा कुड्यादि , तद्विपरीतस्त्वात्मा पुराणो वृद्धिविवर्जित इत्यर्थ । यत एवम् , अत न हन्यते न हिंस्यते हन्यमाने शस्त्रादिभि शरीर , तत्स्थोऽप्याकाशवदेव ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुꣳ
हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो
नायꣳ हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

एवभूतमप्यात्मान शरीरमात्रात्मदृष्टि हन्ता चेत् यदि मन्यते चिन्तयति इच्छति हन्तु हनिष्याम्येनमिति यो ऽप्यन्यो हत सोऽपि चेन्मन्यते हतमात्मान हतोऽहमिति उभावपि तौ न विजानीत स्वमात्मानम् , यत नाय हन्ति अविक्रियत्वादात्मन , तथा न हन्यते आकाशवदविक्रियत्वादेव ।

अतोऽनात्मज्ञविषय एव धर्माधर्मादिलक्षण ससार नात्मज्ञस्य, श्रुतिप्रामाण्यान्न्यायाच्च धर्माधर्माद्यनुपपत्त ॥

अणोरणीयान्महतो महीया-
नात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

कथ पुनरात्मान जानातीति, उच्यते— अणो सूक्ष्मात् अणीयान् श्यामाकादेरणुतर । महतो महत्परिमाणात् महीयान् महत्तर पृथिव्यादे, अणु महद्वा यदस्ति लोके वस्तु, तत्तेनैवात्मना नित्येनात्मवत्सभवति । तदात्मना विनिर्मुक्तमसत्सपद्यते । तस्मादसावेवात्मा अणोरणीयान्महतो महीयान्, सर्वनामरूपवस्तूपाधिकत्वात् । स च आत्मा अस्य जन्तो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य प्राणिजातस्य गुहाया हृदये निहित आत्मभूत स्थित इत्यर्थ । तम् आत्मान दर्शनश्रवणमननविज्ञानलिङ्गम् अक्रतु अकाम, दृष्टादृष्टबाह्यविषयेभ्य उपरतबुद्धिरित्यर्थ । यदा चैव तदा मनआदीनि करणानि धातव शरीरस्य धारणात्प्रसीदन्तीत्येषा धातूना प्रसादादात्मनो महिमान कर्मनिमित्तवृद्धिक्षयरहित पश्यति अयमहमस्मीति साक्षा

द्विजानाति, ततो विगतशोको भवति ॥

आसीनो दूरं व्रजति
शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं
मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

अन्यथा दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा कामिभिः प्राकृतपुरुषैर्यस्मात् आसीनः अवस्थितोऽचल एव सन् दूरं व्रजति शयानः याति सर्वतः, एवमसावात्मा देवो मदामदः समदोऽमदश्च सहर्षोऽहर्षश्च विरुद्धधर्मवानतोऽशक्यत्वाज्ज्ञातुं कः तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । अस्मदादेरेव सूक्ष्मबुद्धेः पण्डितस्य विज्ञेयोऽयमात्मा स्थितिगतिनित्यानित्यादिविरुद्धानेकधर्मोपाधिकत्वाद्विरुद्धधर्मवान् विश्वरूप इव चिन्तामणिवत्कस्यचिदवभासते । अतो दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयति— कस्तं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । करणानामुपशमः शयनं करणजनितस्यैकदेशविज्ञानस्योपशमः शयानस्य भवति । यदा चैवं केवलसामान्यविज्ञानत्वात्सर्वतो यातीव यदा विशेषविज्ञानस्थः स्वेन रूपेण स्थित एव सन् मनआदिगतिषु तदुपाधिकत्वाद्दूरं व्रजतीव । स चेहैव वर्तते ॥

अशरीरꣳ शरीरेषु
अनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं
मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

तद्विज्ञानाच्च शोकात्यय इत्यपि दर्शयति—अशरीर स्वेन रूपेणाकाशकल्प आत्मा तम् अशरीर शरीरेषु देवपितृमनुष्यादिशरीरेषु अनवस्थेषु अवस्थितिरहितेष्वनित्येषु अवस्थित नित्यम् अविकृतमित्येतत् । महान्तम् । महत्त्वस्यापेक्षिकत्व शङ्कायामाह— विभु व्यापिनम् आत्मानम्, आत्मग्रहण स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम् । आत्मशब्द प्रत्यगात्मविषय एव मुख्य तमीदृशमात्मान मत्वा अयमहमिति, धीर धीमान् न शोचति । न ह्येवंविधस्यात्मविद शोकोपपत्ति ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम् ॥

यद्यपि दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा तथाप्युपायेन सुविज्ञेय एवे

त्याह— नायमात्मा प्रवचनेन अनेकवेदस्वीकरणेन लभ्य ज्ञेय, नापि मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या, न बहुना श्रुतेन न बाहुश्रुत्येन केवलेन। केन तर्हि लभ्य इति, उच्यते— यमेव स्वमात्मानम् एष साधको वृणुते प्रार्थयते, तेनैवा त्मना वरित्रा स्वयमात्मा लभ्य ज्ञायत इत्येतत्। निष्का- मश्चात्मानमेव प्रार्थयते। आत्मनैवात्मा लभ्यत इत्यर्थ। कथ लभ्यत इति, उच्यते— तस्यात्मकामस्य एष आत्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकीं स्वा तनू स्वकीय याथा- त्म्यमित्यर्थ ॥

नाविरतो दुश्चरिता-
न्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमानसो वापि
प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्॥ २४॥

किंचान्यत्। न दुश्चरितात् प्रतिषिद्धाच्छ्रुतिस्मृत्यविहिता- त्पापकर्मण अविरत अनुपरत। नापि इन्द्रियलौल्यात् अ- शान्त अनुपरत। नापि असमाहित अनेकाग्रमना विक्षिप्त- चित्त। समाहितचित्तोऽपि सन्समाधानफलार्थित्वात् नापि अशान्तमानस व्यापृतचित्तो वा। प्रज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानेन एन

प्रकृतमात्मानम् आप्नुयात्, यस्तु दुश्चरिताद्विरत इन्द्रियलौल्याच्च, समाहितचित्त समाधानफलादप्युपशान्तमानसश्चाचार्यवान् प्रज्ञानेन एव यथोक्तमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्त्रं च
उभे भवत ओदन' ।
मृत्युर्यस्योपसेचन
क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

इति द्वितीया वल्ली ॥

यस्त्वनेवभूत यस्य आत्मन ब्रह्म च क्षत्र च ब्रह्मक्षत्रे सर्वधर्मविधारके अपि सर्वप्राणभूते उभे ओदन अशन भवत स्याताम्, सर्वहरोऽपि मृत्यु यस्य उपसेचनमिवौदनस्य, अशनत्वेऽप्यपर्याप्त, त प्राकृतबुद्धिर्यथोक्तसाधनानभियुक्त सन् क इत्था इत्थमेव यथोक्तसाधनवानित्यर्थ, वेद विजानाति यत्र स आत्मेति ॥

इति द्वितीयवल्लीभाष्यम् ॥

तृतीया वल्ली ॥

ऋत पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहा प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता. ॥ १ ॥

ऋत पिबन्तावित्यस्या वल्ल्या सबन्ध — विद्याविद्ये नाना विरुद्धफले इत्युपन्यस्ते, न तु सफले ते यथावन्निर्णीते । तन्निर्णयार्था रथरूपककल्पना, तथा च प्रतिपत्तिसौकर्यम् । एव च प्राप्तृप्राप्यगन्तृगन्तव्यविवेकार्थं रथरूपकद्वारा द्वावात्मानावुपन्यस्येते— ऋत सत्यम् अवश्यभावित्वात्कर्मफल पिबन्तौ, एकस्तत्र कर्मफल पिबति भुङ्क्ते नेतर, तथापि पातृसबन्धात्पिबन्तावित्युच्येते छत्रिन्यायेन । सुकृतस्य स्वयकृतस्य कर्मण ऋतमिति पूर्वेण सबन्ध । लोके अस्मिञ्शरीरे, गुहा गुहाया बुद्धौ प्रविष्टौ, परमे, बाह्यपुरुषाकाशसस्थानापेक्षया परमम्, परार्धे परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थान परार्ध हार्दाकाशम् । तस्मिहि पर ब्रह्मोपलभ्यते । तत

तस्मिन्परमे परार्धे हार्दाकाशे प्रविष्टावित्यर्थ । तौ च च्छा-यातपाविव विलक्षणौ ससारित्वाससारित्वेन ब्रह्मविदो वदन्ति कथयन्ति । न केवलमकर्मिण एव वदन्ति । पञ्चाग्नयो गृह स्था । ये च त्रिणाचिकेता त्रि कृत्वो नाचिकेतोऽग्निश्चिता यैस्ते त्रिणाचिकेता ॥

य' सेतुरीजानाना

मक्षर ब्रह्म यत्परम् ।

अभय तितीर्षता पार

नाचिकेत॰ शकेमहि ॥ २ ॥

य सेतु सेतुरिव सेतु ईजानाना यजमानाना कर्मिणाम्, दु खसतरणार्थत्वात् । नाचिकेत नाचिकेतोऽग्नि तम्, वय ज्ञातु चेतु च शकेमहि शक्तवन्त । किंच, यच अभय भयशू-न्य ससारस्य पार तितीर्षता तरितुमिच्छता ब्रह्मविदा यत्परम् आश्रयम् अक्षरम् आत्माख्य ब्रह्म, तच्च ज्ञातु शकेमहि । परापरे ब्रह्मणी कर्मिब्रह्मविदाश्रये वेदितव्ये इति वाक्यार्थ , तयोरेव ह्युपन्यास कृत 'ऋत पिब तौ' इति ॥

आत्मान॰ रथिनं विद्धि

शरीर॰ रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि
मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

तत्र य उपाधिकृतः संसारी विद्याविद्ययोरधिकृतो मोक्षगमनाय संसारगमनाय च, तस्य तदुभयगमने साधनो रथः कल्प्यते— तत्रात्मानम् ऋतपं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि विजानीहि, शरीरं रथम् एव तु रथबद्ध-हयस्थानीयैरिन्द्रियैराकृष्यमाणत्वाच्छरीरस्य । बुद्धिं तु अध्यवसायलक्षणां सारथिं विद्धि, बुद्धिनेतृप्रधानत्वाच्छरीरस्य, सारथिनेतृप्रधान इव रथः । सर्वं हि देहगतं कार्यं बुद्धिकर्तव्यमेव प्रायेण । मनः संकल्पविकल्पादिलक्षणं प्रग्रहमेव च रशनामेव विद्धि । मनसा हि प्रगृहीतानि श्रोत्रादीनि करणानि प्रवर्तन्ते रशनयेवाश्वाः ॥

इन्द्रियाणि हयानाहु-
र्विषयाꣳस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि हयानाहुः रथकल्पनाकुशलाः,

शरीररथाकर्षणसामान्यात् । तेषु इन्द्रियेषु हयत्वेन परिकल्पितेषु गोचरान् मार्गान् रूपादीन्विषयान् विद्धि । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं संयुक्तमात्मानं भोक्तेति संसारीति आहुः मनीषिणः विवेकिनः । न हि केवलस्यात्मनो भोक्तृत्वमस्ति, बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव तस्य भोक्तृत्वम् । तथा च श्रुत्यन्तरं केवलस्याभोक्तृत्वमेव दर्शयति— 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । एवं च सति वक्ष्यमाणरथकल्पनया वैष्णवस्य पदस्यात्मतया प्रतिपत्तिरुपपद्यते, नान्यथा, स्वभावानतिक्रमात् ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भव-
त्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि
दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

तत्रैवं सति यस्तु बुद्ध्याख्यः सारथिः अविज्ञानवान् अनिपुणोऽविवेकी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च भवति यथेतरो रथचर्यायाम् अयुक्तेन अप्रगृहीतेन असमाहितेन मनसा प्रग्रहस्थानीयेन सदा युक्तो भवति, तस्य अकुशलस्य बुद्धिसारथेः इन्द्रियाणि अश्वस्थानीयानि अवश्यानि अशक्यनिवारणानि

दुष्टाश्वा अदान्ताश्वा इव इतरसारथे भवन्ति ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति
युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि
सदश्वा इव सारथे: ॥ ६ ॥

यस्तु पुन पूर्वोक्तविपरीतसारथिर्भवति तस्य फलमाह—यस्तु विज्ञानवान् निपुण विवेकवान् युक्तेन मनसा प्रगृहीतमना समाहितचित्त सदा, तस्य अश्वस्थानीयानीन्द्रियाणि प्रवर्तयितु निवतयितु वा शक्यानि वश्यानि दान्ता सदश्वा इवेतरसारथे ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भव-
त्यमनस्कः सदाशुचि ।
न स तत्पदमाप्नोति
सꣳसार चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वोक्तस्याविज्ञानवता बुद्धिसारथेरिद फलमाह—यस्त्वविज्ञानवान्भवति । अमनस्क अप्रगृहीतमनस्क स तत एव अशुचि सदैव । न स रथी तत् पूर्वोक्तमक्षर

यत्पर पदम् आप्नोति तेन सारथिना । न केवल तन्नाप्नोति, ससार च जन्ममरणलक्षणम् अधिगच्छति ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति
समनस्क सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति
यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

यस्तु द्वितीयो विज्ञानवान् भवति विज्ञानवत्सारथ्युपेतो रथी, विद्वानित्येतत् । युक्तमना समनस्क स तत एव सदा शुचि । स तु तत्पदमाप्नोति, यस्मादाप्तात्पदादप्रच्युत सन् भूय पुन न जायते ससारे ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु
मन प्रग्रहवान्नर ।
सोऽध्वन पारमाप्नोति
तद्विष्णो परम पदम् ॥ ९ ॥

किं तत्पदमित्याह— विज्ञानसारथि यस्तु यो विवेकबुद्धि-सारथि पूर्वोक्त मन प्रग्रहवान् प्रगृहीतमना समाहितचित्त

सन् शुचिर्नरो विद्वान्, स अध्वन ससारगते पार परमेव, अधिगन्तव्यमित्येतत्, आप्नोति, मुच्यते सर्वससारबन्धनै । तत् विष्णो व्यापनशीलस्य ब्रह्मण परमात्मनो वासुदेवाख्यस्य परम प्रकृष्ट पद स्थानम्, सतत्त्वमित्येतत्, यत् असावाप्नोति विद्वान् ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था
अर्थेभ्यश्च पर मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धि-
र्बुद्धेरात्मा महान्पर ॥ १० ॥

अधुना यत्पद ग तव्य तस्येन्द्रियाणि स्थूलान्यारभ्य सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्रत्यगात्मतयाधिगम कर्तव्य इत्येवमर्थमिदमारभ्यते । स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि, तानि यै परैरर्थैरात्मप्रकाशनायारब्धानि तेभ्य इन्द्रियेभ्य स्वकार्येभ्य ते परा हि अर्था सूक्ष्मा महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च । तेभ्योऽपि अर्थेभ्यश्च पर सूक्ष्मतर महत्प्रत्यगात्मभूत च मन । मन शब्दवाच्य मनस आरम्भक भूतसूक्ष्मम्, सकल्पविकल्पाद्यारम्भकत्वात् । मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्यगात्मभूता च बुद्धि, बुद्धिशब्दवाच्यमध्यवसायाद्यारम्भक भूतसूक्ष्मम् ।

बुद्धेरात्मा सर्वप्राणिबुद्धीनां प्रत्यगात्मभूतत्वादात्मा महान् सर्वमहत्त्वात् अव्यक्ताद्यत्प्रथमं जातं हैरण्यगर्भं तत्त्वं बोधाबोधात्मकं महानात्मा बुद्धेः पर इत्युच्यते ॥

महतः परमव्यक्त-
मव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचि-
त्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

महतोऽपि परं सूक्ष्मतरं प्रत्यगात्मभूतं सर्वमहत्तरं च अव्यक्तं सर्वस्य जगतो बीजभूतमव्याकृतनामरूपं सतत्त्वं सर्वकार्यकारणशक्तिसमाहाररूपम् अव्यक्तम् अव्याकृताकाशादिनामवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वटकणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः । तस्मादव्यक्तात् परः सूक्ष्मतरः सर्वकारणकारणत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च महांश्च, अत एव पुरुषः सर्वपूरणात् । ततोऽन्यस्य परस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह— पुरुषान्न परं किंचिदिति । यस्मान्नास्ति पुरुषाच्चिन्मात्रघनात्परं किंचिदपि वस्त्वन्तरम्, तस्मात्सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां सा काष्ठा निष्ठा पर्यवसानम् । अत्र हि इन्द्रियेभ्य आरभ्य सूक्ष्मत्वादि परिसमाप्तम् । अत एव च गन्तॄणां सर्वगति

मता संसारिणा सा परा प्रकृष्टा गतिः, 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति स्मृतेः ॥

एष सर्वेषु भूतेषु
गूढोऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

ननु गतिश्चेदागत्यापि भवितव्यम्, कथम् 'यस्माद्भूयो न जायते' इति? नैष दोषः । सर्वस्य प्रत्यगात्मत्वादवगतिरेव गतिरित्युपचर्यते । प्रत्यगात्मत्वं च दर्शितम् इन्द्रियमनोबुद्धिपरत्वेन । यो हि गन्ता सोऽयमप्रत्यग्रूपं पुरुषं गच्छति अनात्मभूतं न विन्दति स्वरूपेण । तथा च श्रुतिः 'अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः' इत्याद्या । तथा च दर्शयति प्रत्यगात्मत्वं सर्वस्य— एष पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूतेषु गूढः संवृतः दर्शनश्रवणादिकर्मा अविद्यामायाच्छन्नः अत एव आत्मा न प्रकाशते आत्मत्वेन कस्यचित् । अहो अतिगम्भीरा दुरवगाह्या विचित्रा चेयं माया, यदयं सर्वो जन्तुः परमार्थतः परमार्थसतत्त्वोऽप्येवं बोध्यमानोऽहं परमात्मेति न गृह्णाति, अनात्मानं देहेन्द्रियादिसं

घातमात्मनो दृश्यमानमपि घटादिवदात्मत्वेनाहममुष्य पुत्र इत्यनुच्यमानोऽपि गृह्णाति । नून परस्यैव मायया मोमुह्यमान सर्वो लोकोऽयं बम्भ्रमीति। तथा च स्मरणम्—'नाह प्रकाश सर्वस्य योगमायासमावृत ' इत्यादि । ननु विरुद्धमिदमुच्यते—मत्वा धीरो न शोचति, न प्रकाशत इति च । नैतदेवम् । असस्कृतबुद्धेरविज्ञेयत्वान्न प्रकाशत इत्युक्तम् । दृश्यते तु सस्कृतया अग्र्यया, अग्रमिवाग्र्या तया, एकाग्रतयोपेतयेत्येतत्, सूक्ष्मया सूक्ष्मवस्तुनिरूपणपरया । कै ? सूक्ष्मदर्शिभि 'इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था ' इत्यादिप्रकारेण सूक्ष्मतापारम्पर्यदर्शनेन पर सूक्ष्म द्रष्टु शील येषा ते सूक्ष्मदर्शिन , तै सूक्ष्मदर्शिभि , पण्डितैरित्येतत् ॥

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ-
स्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छे-
त्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

तत्प्रतिपत्त्युपायमाह— यच्छेत् नियच्छेदुपसहरेत् प्राज्ञ विवेकी । किम् ? वाक् वाचम्, वागत्रोपलक्षणार्था सर्वेषामिन्द्रियाणाम् । क ? मनसी मनसि । छान्दस दैर्घ्यम् । तच्च मन

यच्छेत् ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि । बुद्धिर्हि मनआदिकरणान्याप्नोतीत्यात्मा प्रत्यक् च तेषाम् । ज्ञान बुद्धिम आत्मनि महति प्रथमजे नियच्छेत् । प्रथमजवत्स्वच्छस्वभावकमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यथ । त च महान्तमात्मान यच्छेत् शान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपे अविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत
प्राप्य वरान्निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया
दुर्ग पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

एव पुरुषे आत्मनि सर्व प्रविलाप्य नामरूपकर्मत्रय यन्मिथ्याज्ञानविजृम्भित क्रियाकारकफललक्षण स्वात्मयाथात्म्यज्ञानेन मरीच्युदकरज्जुसर्पगगनमलानीव मरीचिरज्जुगगनस्वरूपदर्शनेनैव स्वस्थ प्रशान्त कृतकृत्यो भवति यत , अतस्तद्दर्शनार्थमनाद्यविद्याप्रसुप्ता उत्तिष्ठत हे जन्तव , आत्मज्ञानाभिमुखा भवत , जाग्रत अज्ञाननिद्राया घोररूपाया सर्वानर्थबीजभूताया क्षय कुरुत । कथम् ? प्राप्य उपगम्य वरान् प्रकृष्टानाचार्यास्तत्त्वविद , तदुपदिष्ट सर्वान्तरमात्मानमहमस्मीति

निबोधत अवगच्छत, न ह्युपेक्षितव्यमिति श्रुतिरनुकम्पया आह मातृवत्, अतिसूक्ष्मबुद्धिविषयत्वाज्ज्ञेयस्य । किमिव सूक्ष्मबुद्धिरिति, उच्यते— क्षुरस्य धारा अग्रं निशिता तीक्ष्णीकृता दुरत्यया दुःखेनात्ययो यस्याः सा दुरत्यया । यथा सा पद्भ्यां दुर्गमनीया तथा दुर्गं दुःसंपाद्यमित्येतत्, पथः पन्थानं तत् तं ज्ञानलक्षणं मार्गं कवयो मेधाविनो वदन्ति । ज्ञेयस्यातिसूक्ष्मत्वात्तद्विषयस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसंपाद्यत्वं वदन्तीत्यभिप्रायः ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥

तत्कथमतिसूक्ष्मत्वं ज्ञेयस्येति, उच्यते । स्थूला तावदियं मेदिनी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोपचिता सर्वेन्द्रियविषयभूता तथा शरीरम् । तत्रैकैकगुणापकर्षेण गन्धादीनां सूक्ष्मत्वमहत्त्वविशुद्धत्वनित्यत्वादितारतम्यं दृष्टमबादिषु यावदाकाशमिति । ते गन्धादयः सर्वे एव स्थूलत्वाद्विकाराः शब्दान्ता यत्र न सन्ति, किमु तस्य सूक्ष्मत्वादिनिरतिश-

यत्त वक्तव्यमित्येतद्दर्शयति श्रुति — अशब्दमस्पर्शमरूपम-रसमगन्धवच्च यत्, एतद्व्याख्यात ब्रह्म । अव्ययम्, यद्धि शब्दादिमत्, तद्व्येति, इद त्वशब्दादिमत्त्वादव्यय न व्येति न क्षीयते, अत एव च नित्यम्, यद्धि व्येति, तदनित्यम्, इद तु न व्येति, अतो नित्यम । इतश्च नित्यम्—अनादि अविद्यमान आदि कारणमस्य तदिदमनादि । यदादिमत्, तत्कार्यत्वादनित्य कारणे प्रलीयते यथा पृथिव्यादि, इद तु सर्वकारणत्वादकार्यम्, अकार्यत्वान्नित्यम्, न तस्य कारणमस्ति यस्मिन्प्रलीयेत । तथा अनन्तम् अविद्यमानोऽन्त कार्यमस्य तदनन्तम् । यथा कदल्यादे फलादिकार्योत्पादनेनाप्यनित्यत्व दृष्टम्, न च तथाप्यन्तवत्त्व ब्रह्मण, अतोऽपि नित्यम् । महत महत्तत्त्वाद्बुद्ध्याख्यात् पर विलक्षण नित्यविज्ञप्तिस्व-रूपत्वात्, सर्वसाक्षि हि सर्वभूतात्मत्वाद्ब्रह्म । उक्त हि—'एष सर्वेषु भूतेषु' इत्यादि । ध्रुव च कूटस्थ नित्य न पृथिव्यादि-वदापेक्षिक नित्यत्वम । तत् एवभूत ब्रह्म आत्मान निचाय्य अवगम्य तम् आत्मान मृत्युमुखात् मृत्युगोचरादविद्याकाम-कर्मलक्षणात् प्रमुच्यते विमुच्यते ॥

नाचिकेतमुपाख्यान
मृत्युप्रोक्त सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी
ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

प्रस्तुतविज्ञानस्तुत्यर्थमाह श्रुति — नाचिकेत नचिकेतसा प्राप्त नाचिकेत मृत्युना प्रोक्त मृत्युप्रोक्तम् इदमाख्यानमुपाख्यान वल्लीत्रयलक्षण सनातन चिरतन वैदिकत्वात् उक्त्वा ब्राह्मणेभ्य श्रुत्वा च आचार्येभ्य मेधावी ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक तस्मिन् ब्रह्मलोके महीयते आत्मभूत उपास्यो भवतीत्यभिप्राय ॥

य इम परम गुह्य
श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा
तदानन्त्याय कल्पते ॥
तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

इति तृतीया वल्ली ॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥

य कश्चिदिम ग्रन्थ परम प्रकृष्ट गुह्य गोप्य श्रावयेत् ग्रन्थतोऽर्थतश्च ब्राह्मणाना संसदि ब्रह्मसंसदि प्रयत शुचि-

भूत्वा श्राद्धकाले वा श्रावयेत् भुञ्जानाम्, तत् श्राद्धम् अस्य आनन्त्याय अनन्तफलाय कल्पते समर्थ्यते। द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

इति तृतीयवल्लीभाष्यम्।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोवि दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवत कृतौ
काठकोपनिषद्भाष्ये
प्रथमोऽध्याय ॥

काठकोपनिषद्भाष्यम्

द्वितीयोऽध्याय

द्वितीयोऽध्याय. ॥

—— ❀ ——

'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते' 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्धया' इत्युक्तम् । क पुन प्रतिबन्धोऽग्र्याया बुद्धे, येन तदभावादात्मा न दृश्यत इति तद्दर्शनकारणप्रदर्शनार्था वल्ली आरभ्यते, विज्ञाते हि श्रेय प्रतिबन्धकारण तदपनयनाय यत्न आरब्धु शक्यते, नान्यथेति—

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभू

स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्ष

दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराञ्चि पराग्अञ्चन्ति गच्छन्तीति, खानि खोपलक्षितानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि खानीत्युच्यन्ते । तानि पराञ्च्येव शब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवंस्वभावकानि तानि व्यतृणत् हिंसितवान् हननं कृतवानित्यर्थ ।

कोऽसौ? स्वयंभूः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति। तस्मात् पराङ् पराग्रूपाननात्मभूताञ्छब्दादीन् पश्यति उपलभते उपलब्धा नान्तरात्मन् नान्तरात्मानमित्यर्थः। एवंस्वभावेऽपि सति लोकस्य कश्चित् नद्याः प्रतिस्रोतःप्रवर्तनमिव धीरः धीमान्विवेकी प्रत्यगात्मानं प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा। प्रतीच्येवात्मशब्दो रूढो लोके, नान्यत्र। व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्तते, 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते' इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात्। तं प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावम् ऐक्षत् अपश्यत् पश्यतीत्यर्थः, छन्दसि कालानियमात्। कथं पश्यतीति, उच्यते— आवृत्तचक्षुः आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातमशेषविषयात् यस्य स आवृत्तचक्षुः। स एवं संस्कृतः प्रत्यगात्मानं पश्यति। न हि बाह्यविषयालोचनपरत्वं प्रत्यगात्मेक्षणं चैकस्य संभवति। किमिच्छन्पुनरित्थं महता प्रयासेन स्वभावप्रवृत्तिनिरोधं कृत्वा धीरः प्रत्यगात्मानं पश्यतीति, उच्यते। अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वं नित्यस्वभावताम् इच्छन् आत्मन इत्यर्थः॥

पराचः कामाननुयन्ति बाला-
स्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा
ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

यत्तावत्स्वाभाविकं परागेवानात्मदर्शनं तदात्मदर्शनस्य प्रतिबन्धकारणमविद्या तत्प्रतिकूलत्वाद्या च परागेवाविद्योपप्रदर्शितेषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु तृष्णा ताभ्यामविद्यातृष्णाभ्यां प्रतिबद्धात्मदर्शनाः पराचः बहिर्गतानेव कामान् काम्यान्विषयान् अनुयन्ति अनुगच्छन्ति बालाः अल्पप्रज्ञाः ते तेन कारणेन मृत्योः अविद्याकामकर्मसमुदायस्य यन्ति गच्छन्ति विततस्य विस्तीर्णस्य सर्वतो व्याप्तस्य पाशं पाश्यते बध्यते येन तं पाशं देहेन्द्रियादिसंयोगवियोगलक्षणम् । अनवरतं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थव्रातं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । यत एवम् अथ तस्मात् धीराः विवेकिनः प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणम् अमृतत्वं ध्रुवं विदित्वा । देवाद्यमृतत्वं ह्यध्रुवम् , इदं तु प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं ध्रुवम् , 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । तदेवंभूतं कूटस्थमविचाल्यममृतत्वं विदित्वा अध्रुवेषु सर्वपदार्थेषु अनित्येषु निर्धार्य, ब्राह्मणा इह संसारे

ऽनर्थप्राये न प्रार्थयन्ते किंचिदपि प्रत्यगात्मदर्शनप्रतिकूलत्वात् । पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्तिष्ठन्त्येवेत्यभिप्राय ॥

येन रूप रस गन्ध
शब्दान्स्पर्शाꣳश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति
किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥३॥

यद्विज्ञानान्न किंचिदन्यत्प्रार्थयन्ते ब्राह्मणा , कथ तदधिगम इति, उच्यते—येन विज्ञानस्वभावेनात्मना रूप रस गन्ध शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् मैथुननिमित्तान्सुखप्रत्ययान् विजानाति विस्पष्ट जानाति सर्वो लोक । ननु नैव प्रसिद्धि लोकस्य आत्मना देहादिविलक्षणेनाह विजानामीति । देहादिसघातोऽह विजानामीति तु सर्वो लोकोऽवगच्छति । ननु देहादिसघातस्यापि शब्दादिस्वरूपत्वाविशेषाद्विज्ञेयत्वाविशेषाच्च न युक्त विज्ञातृत्वम् । यदि हि देहादिसघातो रूपाद्यात्मक सन् रूपादीन्विजानीयात्, तर्हि बाह्या अपि रूपादयोऽन्योन्य स्व स्व रूप च विजानीयु । न चैतदस्ति । तस्माद्देहादिलक्षणांश्च रूपादीन् एतेनैव देहादिव्यतिरिक्तेनैव विज्ञानस्वभावेनात्मना विजानाति लोक । यथा येन लोहो दहति सो-

ऽग्निरिति तद्वत् आत्मनोऽविज्ञेयम। किम् अत्र अस्मिँल्लोके परिशिष्यते न किंचित्परिशिष्यते सर्वमेव त्वात्मना विज्ञेयम् , यस्यात्मनोऽविज्ञेय न किंचित्परिशिष्यते, स आत्मा सर्वज्ञ । एतद्वै तत् । किं तत् यन्नचिकेतसा पृष्ट देवादिभिरपि विचि कित्सित धर्मादिभ्योऽन्यत् विष्णो परम पद यस्मात्पर नास्ति तद्वै एतत् अधिगतमित्यर्थ ॥

स्वप्नान्त जागरितान्त
चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्त विभुमात्मान
मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

अतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयमिति मत्वैतमेवार्थ पुन पुनराह— स्वप्नान्त स्वप्नमध्य स्वप्नविज्ञेयमित्येतत् । तथा जागरितान्त जागरितमध्य जागरितविज्ञेय च । उभौ स्वप्नजागरितान्तौ येन आत्मना अनुपश्यति लोक इति सर्व पूर्ववत् । त महान्त विभुमात्मान मत्वा अवगम्यात्मभावेन साक्षादहमस्मि परमा त्मेति धीर न शोचति ॥

य इम मध्वद वेद
आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य
न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥५॥

किञ्च, यः कश्चित् इमं मध्वदं कर्मफलभुजं जीवं प्राणादिकलापस्य धारयितारमात्मानं वेद विजानाति अन्तिकात् अन्तिके समीपे ईशानम् ईशितारं भूतभव्यस्य कालत्रयस्य ततः तद्विज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न विजुगुप्सते न गोपायितु मिच्छति, अभयप्राप्तत्वात् । यावद्धि भयमध्यस्थोऽनित्यमात्मानं मन्यते तावद्गोपायितुमिच्छत्यात्मानम् । यदा तु नित्यमद्वैतमात्मानं विजानाति, तदा कः किं कुतो वा गोपायितुमिच्छेत् । एतद्वै तदिति पूर्ववत् ॥

यः पूर्वं तपसो जात-
मद्भ्यः पूर्वमजायत ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं
यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥६॥

यः प्रत्यगात्मेश्वरभावेन निर्दिष्टः, स सर्वात्मेत्येतद्दर्शयति—यः कश्चिन्मुमुक्षुः पूर्वं प्रथमं तपसः ज्ञानादिलक्षणाद्ब्रह्मण इत्येतत्, जातम् उत्पन्नं हिरण्यगर्भम् । किमपेक्ष्य पूर्वमिति, आह—अद्भ्यः पूर्वम् अप्सहितेभ्यः पञ्चभूतेभ्यः, न

केवलाभ्योऽद्भ्य इत्यभिप्राय । अजायत उत्पन्न यस्त प्रथमज देवादिशरीराण्युत्पाद्य सर्वप्राणिगुहा हृदयाकाश प्रविश्य तिष्ठन्त शब्दादीनुपलभमान भूतेभि भूतै कार्यकरणलक्षणै सह तिष्ठन्त यो व्यपश्यत य पश्यतीत्येतत्, य एव पश्यति, स एतदेव पश्यति— यत्तत्प्रकृत ब्रह्म ॥

या प्राणेन सभवति
अदितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं
या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥७॥

किंच, या सर्वदेवतामयी सर्वदेवतात्मिका प्राणेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद्ब्रह्मण सभवति शब्दादीनामदनात् अदिति ता पूर्ववद्गुहा प्रविश्य तिष्ठन्तीम् अदितिम् । तामेव विशिनष्टि—या भूतेभि भूतै समन्विता व्यजायत उत्पन्नेत्येतत् ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा
गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।
दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भि
र्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्नि । एतद्वै तत् ॥

किंच, य अधियज्ञम् उत्तराधरारण्योर्निहित स्थित जातवेदा अग्नि पुन सर्वहविषा भोक्ता अध्यात्म च योगिभि , गर्भ इव गर्भिणीभि अ तर्वत्नीभिरगर्हितान्नभोजनादिना यथा गर्भ सुभृत सुष्ठु सम्यग्भृतो लोके, इत्थमेव ऋत्विग्भिर्योगिभिश्च सुभृत इत्येतत् । किंच, दिवे दिवे अहन्यहनि ईड्य स्तुत्यो वन्द्यश्च कर्मिभिर्योगिभिश्चाध्वरे हृदये च जागृवद्भि जागरणशीलै अप्रमत्तैरित्येतत् । हविष्मद्भि आज्यादिमद्भि ध्यानभावनावद्भिश्च मनुष्येभि मनुष्यै अग्नि , एतद्वै तत् तदेव प्रकृत ब्रह्म ॥

यतश्चोदेति सूर्यः
अस्त यत्र च गच्छति ।
त देवा सर्वे अर्पिता-
स्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥

किंच, यतश्च यस्मात्प्राणात् उदेति उत्तिष्ठति सूर्य , अस्त निम्लोचन तिरोधान यत्र यस्मिन्नेव च प्राणे अहन्यहनि गच्छति, त प्राणमात्मान देवा सर्वे अग्न्यादय अधिदैव वागादयश्चाध्यात्म सर्वे विश्वे अरा इव रथनाभौ अर्पिता सम्प्रवेशिता स्थितिकाले । सोऽपि ब्रह्मैव । तत् एतत्सर्वा-

त्मक ब्रह्म, ड नात्येति नातीत्य तदात्मकता तदन्यत्व गच्छ-
ति, कश्चन कश्चिदपि एतद्वै तत् ॥

यदेवेह तदमुत्र
यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

यद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वर्तमान तत्तदुपाधित्वादब्रह्मवदव भासमान ससार्यन्यत्परस्माद्ब्रह्मण इति मा भूत्कस्यचिदाशङ्केतीदमाह— यदेवेह कार्यकारणोपाधिसमन्वित ससारधर्मवदवभासमानमविवेकिनाम्, तदेव स्वात्मस्थम् अमुत्र नित्यविज्ञानघनस्वभाव सर्वससारधर्मवर्जित ब्रह्म। यच्च अमुत्र अमुष्मिन्नात्मनि स्थितम्, तदनु इह तदेव इह कार्यकरणनामरूपोपाधिम् अनु विभाव्यमान नान्यत्। तत्रैव सति उपाधिस्वभावभेददृष्टिलक्षणया अविद्यया मोहित सन् य इह ब्रह्मण्यनानाभूते परस्मादन्योऽह मत्तोऽन्यत्पर ब्रह्मेति नानेव भिन्नमिव पश्यति उपलभते, स मृत्योर्मरणात् मृत्यु मरण पुन पुन जननमरणभावमाप्नोति प्रतिपद्यते। तस्मात्तथा न पश्येत्। विज्ञानैकरस नैरन्तर्येणाकाशवत्परिपूर्ण ब्रह्मैवाहमस्मीति पश्येदिति वाक्यार्थ ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं
नेह नानास्ति किंचन ।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति
य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

प्रागेकत्वविज्ञानादाचार्यागमसंस्कृतेन मनसैव इदं ब्रह्मैकरसम् आप्तव्यम् आत्मैव नान्यदस्तीति । आप्ते च नानात्वप्रत्युपस्थापिकाया अविद्याया निवृत्तत्वात् इह ब्रह्मणि नाना नास्ति किंचन अणुमात्रमपि । यस्तु पुनरविद्यातिमिरदृष्टिं न मुञ्चति इह ब्रह्मणि नानेव पश्यति, स मृत्योर्मृत्युं गच्छत्येव स्वल्पमपि भेदमध्यारोपयन्नित्यर्थः ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य
न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥

पुनरपि तदेव प्रकृतं ब्रह्माह— अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठपरिमाणः । अङ्गुष्ठपरिमाणं हृदयपुण्डरीकं तच्छिद्रवर्त्यन्तःकरणोपाधिरङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठमात्रवंशपर्वमध्यवर्त्यम्बरवत् । पुरुष

पूर्णमनेन सर्वमिति । मध्ये आत्मनि शरीरे तिष्ठति य तम् आत्मानम् ईशान भूतभव्यस्य विदित्वा, न तत इत्यादि पूर्ववत् ॥

अङ्गुष्ठमात्र॰ पुरुषो
ज्योतिरिवाधूमक॰ ।
ईशानो भूतभव्यस्य
स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥

किंच, अङ्गुष्ठमात्र पुरुष ज्योतिरिव अधूमक , अधूमकमिति युक्त ज्योति परत्वात् । यस्त्वेव लक्षितो योगिभिर्हृदये ईशान भूतभव्यस्य स एव नित्य कूटस्थ अद्य इदानीं प्राणिषु वर्तमान स उ श्वोऽपि वर्तिष्यते, नान्यस्तत्समोऽन्यश्च जनिष्यत इत्यर्थ । अनेन 'नायमस्तीति चैके' इत्यय पक्षो न्यायतोऽप्राप्तोऽपि स्ववचनेन श्रुत्या प्रत्युक्त , तथा क्षणभङ्गवादश्च ।

यथोदक दुर्गे वृष्ट
पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान्पृथक्पश्य-
स्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

पुनरपि भेददर्शनापवादं ब्रह्मण आह— यथा उदकं दुर्गे दुर्गमे देशे उच्छ्रिते वृष्टं सिक्तं पर्वतेषु पर्वतवत्सु निम्नप्रदेशेषु विधावति विकीर्णं सद्विनश्यति, एवं धर्मान् आत्मनाऽभिन्नान् पृथक् पश्यन् पृथगेव प्रतिशरीरं पश्यन् तानेव शरीरभेदानुवर्तिनः अनुविधावति । शरीरभेदमेव पृथक् पुनः पुनः प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्ध-
मासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत
आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

इति चतुर्थी वल्ली ।

अस्य पुनर्विद्यावतो विध्वस्तोपाधिकृतभेददर्शनस्य विशुद्धविज्ञानघनैकरसमद्वयमात्मानं पश्यतो विजानतो मुनेर्मननशीलस्यात्मस्वरूपं कथं संभवतीति, उच्यते— यथा उदकं शुद्धे प्रसन्ने शुद्धं प्रसन्नम् आसिक्तं प्रक्षिप्तम् एकरसमेव

नान्यथा, तादृगेव भवति आत्माप्येवमेव भवति एकत्वं विजानतो मुनेर्मननशीलस्य हे गौतम । तस्मात्कुतार्किकभेददृष्टिं नास्तिककुदृष्टिं चोज्झित्वा मातृपितृसहस्रेभ्योऽपि हितैषिणा वेदेनोपदिष्टमात्मैकत्वदर्शनं शान्तदर्पैरादरणीयमित्यर्थः ॥

इति चतुर्थवल्लीभाष्यम् ॥

पञ्चमी वल्ली ।

पुरमेकादशद्वार-
  मजस्यावक्रचेतसः ।
अनुष्ठाय न शोचति
  विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण ब्रह्मतत्त्वनिर्धारणार्थोऽयमारम्भ, दुर्विज्ञेयत्वाद्ब्रह्मण — पुर पुरमिव पुरम । द्वारद्वारपालाधिष्ठात्राद्यनेकपुरोपकरणसंपत्तिदर्शनात् शरीर पुरम् । पुर च सोपकरण स्वात्मना असहतस्वतन्त्रस्वाम्यर्थं दृष्टम् । तथेद पुरसामान्यादनेकोपकरणसहत शरीर स्वात्मना असहतराजस्थानीयस्वाम्यर्थं भवितुमर्हति । तचेद शरीराख्य पुरम् एकादशद्वारम्, एकादश द्वाराण्यस्य—सप्त शीर्षण्यानि, नाभ्या सहार्वाञ्चि त्रीणि, शिरस्येकम्, तैरेकादशद्वार पुरम् । कस्य ? अजस्य जन्मादिविक्रियारहितस्यात्मनो राजस्थानीयस्य पुरधर्मविलक्षणस्य । अवक्रचेतस अवक्रम् अकुटिलमादित्यप्रकाशवन्नित्यमेवावस्थितमेकरूप चेतो विज्ञानमस्येति अव-

ऋजुचेता तस्यावक्रचेतस राजस्थानीयस्य ब्रह्मण यस्येव पुर त परमेश्वर पुरस्वामिनम् अनुष्ठाय ध्यात्वा । ध्यान हि तस्यानुष्ठान सम्यग्विज्ञानपूर्वकम् । त सर्वैषणाविनिर्मुक्त सन्सम सर्वभूतस्थ ध्यात्वा न शोचति । तद्विज्ञानादभयप्राप्ते शोकावसराभावात्कुतो भयेक्षा । इहैवाविद्याकृतकामकर्मबन्धनैर्विमुक्तो भवति । विमुक्तश्च सन्विमुच्यते, पुन शरीर न गृह्णातीत्यर्थ ॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षस-
द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमस-
दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा
ऋत बृहत् ॥ २ ॥

स तु नैकपुरवर्त्येवात्मा किं तर्हि सर्वपुरवर्ती । कथम् ? हंस हन्ति गच्छतीति । शुचिषत् शुचौ दिवि आदित्यात्मना सीदतीति । वसु वासयति सर्वानिति । वाय्वात्मना अन्तरिक्षे सीदतीति अन्तरिक्षसत् । होता अग्नि, 'अग्निर्वै होता' इति श्रुते । वेद्या पृथिव्या सीदतीति वेदिषत्, 'इय वेदि परोऽन्त पृथिव्या' इति मन्त्रवर्णात् । अतिथि सोम सन् दुरोणे

कलशे सीदतीति दुरोणसत्। ब्राह्मणोऽतिथिरूपेण वा दुरोणेषु गृहेषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषत् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्। वरसत् वरेषु देवेषु सीदतीति वरसत्। ऋतसत् ऋत सत्य यज्ञो वा, तस्मिन् सीदतीति ऋतसत्। व्योमसत् व्योम्नि आकाशे सीदतीति व्योमसत् । अब्जा अप्सु शङ्खशुक्तिमकरादिरूपेण जायत इति अब्जा । गोजा गवि पृथिव्यां व्रीहियवादिरूपेण जायत इति गोजा । ऋतजा यज्ञाङ्गरूपेण जायत इति ऋतजा । अद्रिजा पर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जायत इति अद्रिजा । सर्वात्मापि सन् ऋतम् अवितथस्वभाव एव । बृहत् महान्, सर्वकारणत्वात् । यदाप्यादित्य एव मन्त्रेणोच्यते तदाप्यात्मस्वरूपत्वमादित्यस्याङ्गीकृतमिति ब्राह्मणे व्याख्यानेऽप्यविरोध । सर्वथाप्येक एवात्मा जगत, नात्मभेद इति मन्त्रार्थ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति
अपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीन
विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

आत्मन स्वरूपाधिगमे लिङ्गमुच्यते—ऊर्ध्वं हृदयात् प्राण

प्राणवृत्तिं वायुम् उन्नयति ऊर्ध्वं गमयति। तथा अपान प्रत्यक् अध अस्यति क्षिपति य इति वाक्यशेष । त मध्ये हृदयपुण्डरीकाकाश आसीन बुद्धावभिव्यक्त विज्ञानप्रकाशन वामन वननीय सभजनीय विश्वे सर्वे देवा चक्षुरादय प्राणा रूपादिविज्ञान बलिमुपाहरन्तो विश इव राजानम् उपासते तादर्थ्येनानुपरतव्यापारा भवन्तीत्यर्थ । यदर्थो यत्प्रयुक्ताश्च सर्वे वायुकरणव्यापारा, सोऽन्य सिद्ध इति वाक्यार्थ ॥

अस्य विस्रसमानस्य
शरीरस्थस्य देहिन. ।
देहाद्विमुच्यमानस्य
किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

किंच, अस्य शरीरस्थस्य आत्मन विस्रसमानस्य भ्रशमानस्य देहिनो देहवत । विस्रसनशब्दार्थमाह— देहाद्विमुच्यमानस्येति । किमत्र परिशिष्यते प्राणादिकलापे न किञ्चन परिशिष्यते, अत्र देहे पुरस्वामिविद्रवण इव पुरवासिना यस्यात्मनोऽपगमे क्षणमात्रात्कायकरणकलापरूप सर्वमिद हतबल विध्वस्त भवति विनष्ट भवति, सोऽन्य सिद्ध आत्मा ॥

न प्राणेन नापानेन
मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति
यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

स्यान्मत प्राणापानाद्यपगमादेवेद विध्वस्त भवति न तु व्यतिरिक्तात्मापगमात्, प्राणादिभिरेवेह मर्त्यो जीवतीति, नैतदस्ति—न प्राणेन नापानेन चक्षुरादिना वा मर्त्यो मनुष्यो देहवान् कश्चन जीवति न कोऽपि जीवति। न ह्येषा परार्थाना सहत्यकारित्वाज्जीवनहेतुत्वमुपपद्यते । स्वार्थेनासहतेन परेण सहतानामवस्थान न दृष्ट केनचिदप्रयुक्त यथा गृहादीना लोके, तथा प्राणादीनामपि सहतत्वाद्भवितुमर्हति। अत इतरेण तु इतरेणैव सहतप्राणादिविलक्षणेन तु सर्वे सहता सन्त जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति। यस्मिन् सहतविलक्षणे आत्मनि सति परस्मिन् एतौ प्राणापानौ चक्षुरादिभि सहतौ उपाश्रितौ यस्यासहतस्यार्थे प्राणापानादि सर्व व्यापार कुर्वन्वर्तते सहत सन् स ततोऽन्य सिद्ध इत्यभिप्राय ॥

हन्त त इद प्रवक्ष्यामि
गुह्य ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरण प्राप्य
आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

हन्तेदानीं पुनरपि ते तुभ्यम् इद गुह्य गोप्य ब्रह्म सनातन चिरन्तन प्रवक्ष्यामि । यद्विज्ञानात्सर्वससारोपरमो भवति, अविज्ञानाच्च यस्य मरण प्राप्य यथा च आत्मा भवति यथा आत्मा ससरति तथा शृणु हे गौतम ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते
शरीरत्वाय देहिन ।
स्थाणुमन्येऽनुसयन्ति
यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

योनिं योनिद्वार शुक्रबीजसमन्विता सन्त अन्ये केचिद्-विद्यावन्तो मूढा प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं देहिन देहवन्त योनिं प्रविशन्तीत्यर्थ । स्थाणु वृक्षादिस्थावरभावम् अन्ये अत्यन्ताधमा मरण प्राप्य अनुसयन्ति अनुगच्छन्ति । यथाकर्म यद्यस्य कर्म तद्यथाकर्म यैर्यादृश कर्म इह जन्मनि कृत तद्वशेनेत्येतत् । तथा यथाश्रुत यादृश च विज्ञानमुपार्जित तदनुरूपमेव शरीर प्रतिपद्यन्त इत्यर्थ , 'यथाप्रज्ञ हि स भवा ' इति श्रुत्यन्तरात् ॥

य एष सुप्तेषु जागर्ति
कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म
तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे
तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

यत्प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्म प्रवक्ष्यामीति तदाह—य एष सुप्तेषु प्राणादिषु जागर्ति न स्वपिति, कथम्? कामं कामं तं तमभिप्रेतं स्त्र्याद्यर्थमविद्यया निर्मिमाणो निष्पादयन्, जागर्ति पुरुषो यः, तदेव शुक्रं शुभ्रं शुद्धं तद्ब्रह्म नान्यद्गुह्यं ब्रह्मास्ति । तदेव अमृतम् अविनाशि उच्यते सर्वशास्त्रेषु । किंच, पृथिव्यादयो लोकास्तस्मिन्नेव सर्वे ब्रह्मणि श्रिता आश्रिताः, सर्वलोककारणत्वात्तस्य । तदु नात्येति कश्चनेत्यादि पूर्ववदेव ॥

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

अत कुतार्किकपाषण्डबुद्धिविचालितान्त करणाना प्रमाणोपपन्नमप्यात्मैकत्वविज्ञानमसकृदुच्यमानमप्यनृजुबुद्धीना ब्राह्मणाना चेतसि नाधीयत इति तत्प्रतिपादने आदरवती पुन पुनराह श्रुति — अग्नि यथा एक एव प्रकाशात्मा सन् भुवनम्, भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनम्, अय लोक, तमिम प्रविष्ट अनुप्रविष्ट, रूप रूप प्रति, दार्वादिदाह्यभेद प्रतीत्यर्थ, प्रतिरूप तत्र तत्र प्रतिरूपवान् दाह्यभेदेन बहुविधो बभूव, एक एव तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूप रूप स र्वेषा भूतानामभ्यन्तर आत्मा अतिसूक्ष्मत्वाद्दार्वादिष्विव सर्वदेह प्रति प्रविष्टत्वात् प्रतिरूपो बभूव बहिश्च स्वेनाविकृतेन रूपेण आकाशवत् ॥

वायुर्यथैको भुवन प्रविष्टो
रूप रूप प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूप रूप प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

तथान्यो दृष्टान्त — वायुर्यथैक इत्यादि । प्राणात्मना देहेष्वनुप्रविष्ट । रूप रूप प्रतिरूपो बभूवेत्यादि समानम् ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु-
र्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य ॥ ११ ॥

एकस्य सर्वात्मत्वे ससारदुःखित्व परस्यैव स्यादिति प्राप्त, इदमुच्यते— सूर्य यथा चक्षुष आलोकेनोपकार कुर्वन्मूत्रपुरीषाद्यशुचिप्रकाशनेन तद्दर्शिन सर्वलोकस्य चक्षु अपि सन् न लिप्यते चाक्षुषै अशुच्यादिदर्शननिमित्तैराध्यात्मिकै पापदोषै बाह्यैश्च अशुच्यादिससर्गदोषै एक सन्, तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य । लोको ह्यविद्यया स्वात्मन्यध्यस्तया कामकर्मोद्भव दुःखमनुभवति । न तु सा परमार्थत स्वात्मनि । यथा रज्जुशुक्तिकोषरगगनेषु सर्परजतोदकमलानि न रज्ज्वादीना स्वतो दोषरूपाणि सन्ति, ससर्गिणि विपरीतबुद्ध्यध्यासनिमित्तात्तु तद्दोषवद्विभाव्यन्ते, न तद्दोषैस्तेषा लेप, विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्या हि ते, तथा आत्मनि सर्वो लोक क्रियाकारकफलात्मक विज्ञान सर्पादिस्थानीय विपरीतमध्यस्य तन्निमित्त जन्ममरणादिदुःखमनुभवति, न त्वात्मा सर्वलोकात्मापि सन विपरीताध्यारोपनिमित्तेन लिप्यते लोकदुःखेन । कुत ? बाह्य रज्ज्वादिवदेव

विपरीतबुद्ध्यध्यासबाह्यो हि स इति ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१२॥

किंच, स हि परमेश्वरः सर्वगतः स्वतन्त्र एकः, न तत्समोऽभ्यधिको वान्योऽस्ति । वशी, सर्वं ह्यस्य जगद्वशे वर्तते । कुतः ? सर्वभूतान्तरात्मा । यत एकमेव सदैकरसमात्मानं विशुद्धविज्ञानघनरूपं नामरूपाद्यशुद्धोपाधिभेदवशेन बहुधा अनेकप्रकारेण यः करोति स्वात्मसत्तामात्रेण अचिन्त्यशक्तित्वात्, तम् आत्मस्थं स्वशरीरहृदयाकाशे बुद्धौ चैतन्याकारेणाभिव्यक्तमित्येतत्— न हि शरीरस्याधारत्वमात्मनः, आकाशवदमूर्तत्वात्, आदर्शस्थं मुखमिति यद्वत्— तमेतमीश्वरमात्मानं ये निवृत्तबाह्यवृत्तयः अनुपश्यन्ति आचार्यागमोपदेशमनु साक्षादनुभवन्ति धीरा विवेकिनः, तेषां परमेश्वरभूतानां शाश्वतं नित्यं सुखम् आत्मानन्दलक्षणं भवति, नेतरेषां बाह्यासक्तबुद्धीनामविवेकिनां स्वात्मभूतमपि, अविद्याव्यवधानात् ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्॥

किंच, नित्यः अविनाशी नित्यानाम् अविनाशिनाम्। चेतनः चेतनानां चेतयितॄणां ब्रह्मादीनां प्राणिनाम्। अग्निनिमित्तमिव दाहकत्वमनग्नीनामुदकादीनामात्मचैतन्यनिमित्तमेव चेतयितृत्वमन्येषाम्। किंच, स सर्वज्ञः सर्वेश्वरः कामिनां संसारिणां कर्मानुरूपं कामान् कर्मफलानि स्वानुग्रहनिमित्तांश्च कामान् यः एको बहूनाम् अनेकेषाम् अनायासेन विदधाति प्रयच्छतीत्येतत्। तम् आत्मस्थं ये अनुपश्यन्ति धीराः, तेषां शान्तिः उपरतिः शाश्वती नित्या स्वात्मभूतैव स्यात्। न इतरेषाम् अनेवंविधानाम्॥

तदेतदिति मन्यन्ते-
ऽनिर्देश्यं परमं सुखम्।
कथं नु तद्विजानीयां
किमु भाति विभाति वा॥ १४॥

यत्तदात्मविज्ञानसुखम् अनिर्देश्य निर्देष्टुमशक्य परम प्रकृष्ट प्राकृतपुरुषवाङ्मनसयोरगोचरमपि सन्निवृत्तैषणा ये ब्राह्मणास्ते तदेतत्प्रत्यक्षमेवेति मन्यन्त, कथ नु केन प्रकारेण तत्सुखमह विजानीयाम् इदमित्यात्मबुद्धिविषयमापादयेय यथा निवृत्तविषयैषणा यतय । किमु तत् भाति दीप्यते प्रकाशात्मक तत् यतोऽस्मद्बुद्धिगोचरत्वेन विभाति विस्पष्ट दृश्यते किं वा नेति ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्व
तस्य भासा सर्वमिद विभाति ॥ १५ ॥

इति पञ्चमी वल्ली ।

अत्रोत्तरमिदम्—भाति च विभाति चेति । कथम्[?] न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्य भाति तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थ । तथा न चन्द्रतारकम्, नेमा विद्युतो भान्ति, कुत अयम् अस्मद्दृष्टिगोचर अग्नि । किं बहुना[?] यदिदमादित्यादिक भाति तत् तमेव परमेश्वर भान्त दीप्यमानम् अनुभाति अनुदीप्यते । यथा जलोल्मुकादि अग्नि-

सयोगादग्नि दहन्तमनुदहति न स्वत, तद्वत्। तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिद सूर्यादि विभाति। यत् एव तदेव ब्रह्म भासि च विभाति च। कार्यगतेन विविधेन भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्व स्वतोऽवगम्यते। न हि स्वतोऽविद्यमान भासनमन्यस्य कर्तुं शक्यम्, घटादीनामन्यावभासकत्वाद- र्शनात् भारूपाणा च आदित्यादीना तद्दर्शनात् ॥

इति पञ्चमवल्लीभाष्यम् ॥

षष्ठी वल्ली ।

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख
एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म
तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे
तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

तूलावधारणेनैव मूलावधारणं वृक्षस्य यथा क्रियते लोके, एवं संसारकार्यवृक्षावधारणेन तन्मूलस्य ब्रह्मणः स्वरूपावदिधारयिषया इयं षष्ठी वल्ली आरभ्यते । ऊर्ध्वमूलः ऊर्ध्वं मूलं यत् तद्विष्णोः परमं पदमस्येति सोऽयमव्यक्तादिस्थावरान्तः संसारवृक्षः ऊर्ध्वमूलः । वृक्षश्च व्रश्चनात् विनश्वरत्वात् । अविच्छिन्नजन्मजरामरणशोकाद्यनेकानर्थात्मकः प्रतिक्षणमन्यथास्वभावः मायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वादवसाने च वृक्षवदभावात्मकः कदलीस्तम्भवन्निःसारः अनेकशतपाषण्डबुद्धिविकल्पास्पदः तत्त्वविजिज्ञासुभिरनिर्धारि-

सेद्‌तत्त्व वेदान्तनिर्धारितपरब्रह्ममूलसार अविद्याकामकर्माव्यक्तबीजप्रभव अपरब्रह्मविज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुर सर्वप्राणिलिङ्गभेदस्कन्ध तत्तृष्णाजलासेकोद्भूतदर्प बुद्धीन्द्रियविषयप्रवालाङ्कुर श्रुतिस्मृतिन्यायविद्योपदेशपलाश यज्ञदानतपआद्यनेकक्रियासुपुष्प सुखदुःखवेदनानेकरस प्राण्युपजीव्यानन्तफल तत्तृष्णासलिलावसेकप्ररूढजटिलीकृतदृढबद्धमूल सत्यनामादिसप्तलोकब्रह्मादिभूतपक्षिकृतनीड प्राणिसुखदुःखोद्भूतहर्षशोकजातनृत्यगीतवादित्रक्ष्वेलितास्फोटितहसिताकुष्टरुदितहाहामुञ्चमुञ्चेत्याद्यनेकशब्दकृततुमुलीभूतमहारव वेदान्तविहितब्रह्मात्मदर्शनासङ्गशस्त्रकृतोच्छेद एष संसारवृक्ष अश्वत्थ अश्वत्थवत्कामकर्मवातेरितनित्यप्रचलितस्वभाव । स्वर्गनरकतिर्यक्प्रेतादिभि शाखाभि अवाक्शाख, अवाञ्च शाखा यस्य स, सनातन अनादित्वाच्चिरप्रवृत्त । यदस्य संसारवृक्षस्य मूल तदेव शुक्र शुभ्र शुद्ध ज्योतिष्मत् चैतन्यात्मज्योति स्वभाव तदेव ब्रह्म सर्वमहत्त्वात् । तदेव अमृतम् अविनाशस्वभावम् उच्यते कथ्यते सत्यत्वात् । वाचारम्भण विकारो नामधेयमनृतमन्यदतो मर्त्यम् । तस्मिन् परमार्थसत्ये ब्रह्मणि लोका गन्धर्वनगरमरीच्युदकमायासमा परमार्थदर्शनाभावावगमना श्रिता आ-

श्रिता सर्वे समस्ता उत्पत्तिस्थितिलयेषु । तदु तद्ब्रह्म नात्येति नातिवर्तते मृदादिकमिव घटादिकार्यं कश्चन कश्चिदपि विकार । एतद्वै तत् ॥

> यदिद किंच जगत्सर्वं
> प्राण एजति नि'सृतम् ।
> महद्भय वज्रमुद्यत
> य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

यद्विज्ञानादमृता भवन्तीत्युच्यते जगतो मूल तदेव नास्ति ब्रह्म, अमत एवेद नि सृतमिति, तन्न—यदिद किंच यत्किं चेद जगत्सर्वं प्राणे परस्मिन्ब्रह्मणि सति एजति कम्पते, तत एव नि सृत निर्गत सत् प्रचलति नियमेन चेष्टते । यदेव जगदुत्पत्त्यादिकारण ब्रह्म तत् महद्भयम्, महच्च तत् भय च बिभेत्यस्मादिति महद्भयम्, वज्रमुद्यतम् उद्यतमिव वज्रम्, यथा वज्रोद्यतकर स्वामिनम् अभिमुखीभूत दृष्ट्वा भृत्या नियमेन तच्छासने वर्तन्ते, तथेद चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकादिलक्षण जगत्सेश्वर नियमेन क्षणमप्यविश्रान्त वर्तत इत्युक्त भवति । ये एतत् विदु स्वात्मप्रवृत्तिसाक्षिभूतमेक ब्रह्म अमृता अमरणधर्माण ते भवन्ति ॥

भयादस्याग्निस्तपति
भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च
मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

कथं तद्भयाज्जगद्वर्तत इति, आह— भयात् भीत्या अस्य परमेश्वरस्य अग्निः तपति, भयात्तपति सूर्यः, भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः । न हि, ईश्वराणां लोकपालानां समर्थानां सतां नियन्ता चेद्वज्रोद्यतकरवन्न स्यात्, स्वामिभयभीतानामिव भृत्यानां नियता प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥

इह चेदशकद्बोद्धुं
प्राक्शरीरस्य विस्रसः ।
ततः सर्गेषु लोकेषु
शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

तच्च इह जीवन्नेव चेत् यद्यशकत् शक्तः सन् जानातीत्येतत्, भयकारणं ब्रह्म बोद्धुम् अवगन्तुम्, प्राक् पूर्वं शरीरस्य विस्रसः अवस्रंसनात्पतनात् संसारबन्धनाद्विमुच्यते । न चेद् शकद्बोद्धुम्, ततः अनवबोधात् सर्गेषु, सृज्यन्ते येषु स्रष्टव्याः प्राणिन इति सर्गाः पृथिव्यादयो लोकाः तेषु सर्गेषु,

लोकेषु शरीरत्वाय शरीरभावाय कल्पते समर्थो भवति शरीर गृह्णातीत्यर्थ । तस्माच्छरीरविस्रसनात्प्रागात्मावबोधाय यत्न आस्थेय यस्मादिहैवात्मनो दर्शनमादर्शस्थस्येव मुखस्य स्पष्टमुपपद्यते, न लोकान्तरेषु ब्रह्मलोकाद् यत्र । स च दुष्प्राप ॥

यथादर्शे तथात्मनि
यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
यथाप्सु परीव ददृशे
तथा गन्धर्वलोके च्छायातपयोरिव
ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

कथमिति, उच्यते—यथा आदर्शे प्रतिबिम्बभूतमात्मान पश्यति लोक अत्यन्तविविक्तम्, तथा इह आत्मनि स्वबुद्धावादर्शवन्निर्मलीभूताया विविक्तमात्मनो दर्शन भवतीत्यर्थ । यथा स्वप्न अविविक्त जाग्रद्वासनोद्भूतम्, तथा पितृलोके अविविक्तमेव दर्शनमात्मन कर्मफलोपभोगासक्तत्वात्। यथा च अप्सु अविविक्तावयवमात्मस्वरूप परीव ददृशे परिदृश्यत इव, तथा गन्धर्वलोके अविविक्तमेव दर्शनमात्मन । एव च लोकान्तरेष्वपि शास्त्रप्रामाण्यादवगम्यते । छायातपयोरिव अत्यन्तवि-

स्मिन्क ब्रह्मलोक एवैकस्मिन् । स च दुष्प्राप , अत्यन्तविशिष्टकर्मज्ञानसाध्यत्वात् । तस्मादात्मदर्शनाय इहैव यत्न कर्तव्य इत्यभिप्राय ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भाव-
मुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां
मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

कथमसौ बोद्धव्य , किं वा तदवबोधे प्रयोजनमिति, उच्यते—इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां स्वस्वविषयग्रहणप्रयोजनेन स्वकारणेभ्य आकाशादिभ्य पृथगुत्पद्यमानानाम् अत्यन्त-विशुद्धात्केवलाच्चिन्मात्रात्मस्वरूपात् पृथग्भाव स्वभावविलक्षणात्मकताम् , तथा तेषामेवेन्द्रियाणाम उदयास्तमयौ च उत्पत्तिप्रलयौ जाग्रत्स्वप्नावस्थाप्रतिपत्त्या नात्मन इति मत्वा ज्ञात्वा विवेकतो धीर धीमान् न शोचति, आत्मनो नित्यैकस्वभावत्वाव्यभिचाराच्छोककारणत्वानुपपत्त । तथा च श्रुत्यन्तरम् 'तरति शोकमात्मवित्' इति ॥

इन्द्रियेभ्य. परं मनो
मनस. सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादधि महानात्मा
महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

यस्मादात्मन इन्द्रियाणां पृथग्भाव उक्तो नासौ बहिरधिगन्तव्यः यस्मात्प्रत्यगात्मा स सर्वस्य, तत्कथमिति, उच्यते—इन्द्रियेभ्यः परं मन इत्यादि । अर्थानामिहेन्द्रियसमानजातीयत्वादिन्द्रियग्रहणेनैव ग्रहणम् । पूर्ववदन्यत् । सत्त्वशब्दाद्बुद्धिरिहोच्यते ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो
व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तु-
रमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषः व्यापकः, व्यापकस्याप्याकाशादेः सर्वस्य कारणत्वात् । अलिङ्गः लिङ्ग्यते गम्यते येन तल्लिङ्गं बुद्ध्यादि, तदविद्यमानं यस्य सोऽयमलिङ्ग एव च, सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत् । यं ज्ञात्वा आचार्यतः शास्त्रतश्च मुच्यते जन्तुः अविद्यादिहृदयग्रन्थिभिर्जीवन्नेव, पतितेऽपि शरीरे अमृतत्वं च गच्छति । सोऽलिङ्गः परोऽव्यक्तात्पुरुष इति पूर्वेणैव संबन्धः ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

कथं तर्हि तस्य अलिङ्गस्य दर्शनमुपपद्यत इति, उच्यते— न संदृशे संदर्शनविषये न तिष्ठति प्रत्यगात्मन अस्य रूपम् । अतः न चक्षुषा सर्वेन्द्रियेण, चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्, पश्यति नोपलभते कश्चन कश्चिदपि एनं प्रकृतमात्मानम् । कथं तर्हि तं पश्येदिति, उच्यते— हृदा हृत्स्थया बुद्ध्या, मनीषा मनसः संकल्पादिरूपस्य ईष्टे नियन्तृत्वेनेति मनीट् तया मनीषा विकल्पवर्जितया बुद्ध्या । मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन अभिक्लृप्तः अभिसमर्थितः अभिप्रकाशित इत्येतत् । आत्मा ज्ञातुं शक्य इति वाक्यशेषः । तमात्मानं ब्रह्म एतत् ये विदुः अमृतास्ते भवन्ति ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते
ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति
तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

सा ह्युन्मनीट् कथ प्राप्यत इति तदर्थो योग उच्यते— यदा यस्मिन्काले स्वविषयेभ्यो निवर्तितानि आत्मन्येव पञ्च ज्ञानानि— ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानान्युच्यन्ते— अवतिष्ठन्ते सह मनसा यदनुगतानि, तेन सकल्पादिव्यावृत्तेना न्त करणेन । बुद्धिश्च अध्यवसायलक्षणा न विचेष्टति स्वव्यापारेषु न विचेष्टते न व्याप्रियते, तामाहु परमा गतिम् ॥

ता योगमिति मन्यन्ते
स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति
योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

ताम् ईदृशीं तदवस्था योगमिति मन्यन्ते वियोगमेव सन्तम् । सर्वानर्थसयोगवियोगलक्षणा हीयमवस्था योगिन । एतस्या ह्यवस्थायाम् अविद्याध्यारोपणवर्जितस्वरूपप्रतिष्ठ आत्मा स्थिरामिन्द्रियधारणा स्थिरामचलामिन्द्रियधारणा बाह्यान्त करणाना धारणमित्यर्थ । अप्रमत्त प्रमादवर्जित समाधान प्रति नित्य यत्नवान् तदा तस्मि काले, यदैव प्रवृत्तयोगो भवतीति सामर्थ्यादवगम्यते । न हि बुद्ध्यादिचेष्टाभावे प्रमादसभवोऽस्ति । तस्मात्प्रागेव बुद्ध्यादिचेष्टोपरमात् अप्रमादो

विधीयते । अथवा, यदैव इन्द्रियाणां स्थिरा धारणा, तदानीमेव निरङ्कुशमप्रमत्तत्वमित्यतोऽभिधीयते अप्रमत्तस्तदा भवतीति । कुतः ? योगो हि यस्मात् प्रभवाप्ययौ उपजनापायधर्मक इत्यर्थः । अतः अपायपरिहारायाप्रमादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥

नैव वाचा न मनसा
प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र
कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

बुद्ध्यादिचेष्टाविषयं चेद्ब्रह्म इदं तदिति विशेषतो गृह्येत, बुद्ध्याद्युपरमे च ग्रहणकारणाभावादनुपलभ्यमानं नास्त्येव ब्रह्म । यद्धि करणगोचरं तदस्तीति प्रसिद्धं लोके विपरीतं चासदिति । अतश्चानर्थको योगोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वा नास्तीत्युपलब्धव्यं ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते, इदमुच्यते । सत्यम् । नैव वाचा न मनसा न चक्षुषा नान्यैरपीन्द्रियैः प्राप्तुं शक्यत इत्यर्थः । तथापि सर्वविशेषरहितोऽपि जगतो मूलमित्यवगतत्वादस्त्येव, कार्यप्रविलापनस्यास्तित्वनिष्ठत्वात् । तथा हीदं कार्यं सौक्ष्म्यतारतम्यपारम्पर्येणानुगम्यमानं सद्बुद्धिनिष्ठामेवावगमयति । यदापि विषयप्रविलापनेन प्रविलाप्यमाना बुद्धिः, तदापि सा

सत्प्रत्ययगर्भैव निलीयते । बुद्धिर्हि न प्रमाण सदसतोर्याथा-त्म्यावगमे । मूल चेज्जगतो न स्यादसदन्वितमवेद कार्यमस-दसदित्येव गृह्येत, न त्वेतदस्ति, सत्सदित्येव तु गृह्यते, यथा मृदादिकार्य घटादि मृदाद्यन्वितम् । तस्माज्जगतो मूलमात्मा अस्तीत्यवोपलब्धव्य । कस्मात्? अस्तीति ब्रुवत अस्तित्ववा दिन आगमार्थानुसारिण श्रद्दधानादन्यत्र नास्तिकवादिनि ना-स्ति जगतो मूलमात्मा निरन्वयमेवेद कार्यमभावा त प्रवि-लीयत इति मन्यमाने विपरीतदर्शिनि, कथ तद्ब्रह्म तत्त्वत उपलभ्यते, न कथञ्चनोपलभ्यत इत्यर्थ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्य-
स्तत्त्वभावेन चोभयो. ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य
तत्त्वभाव: प्रसीदति ॥ १३ ॥

तस्मादपोह्यासद्वादिपक्षमासुरम् अस्तीत्यव आत्मा उप-लब्धव्य सत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिभि । यदा तु तद्रहितोऽविक्रिय आत्मा कार्य च कारणव्यतिरेकेण नास्ति 'वाचारम्भण वि कारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुते , तदा तस्य निरु पाधिकस्यालिङ्गस्य सदसदादिप्रत्ययविषयत्ववर्जितस्यात्मनस्त-

स्वभावो भवति । तेन च रूपेणात्मोपलब्धव्य इत्यनुवर्तते । तत्राप्युभयो सोपाधिकनिरुपाधिकयोरस्तित्वतस्वभावयो — निर्धारणार्था षष्ठी—पूर्वमस्तीत्येवोपलब्धस्यात्मन सत्कार्योपाधिकृतास्तित्वप्रत्ययेनोपलब्धस्येत्यर्थ । पश्चात्प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिरूप आत्मन तत्त्वभाव विदिताविदिताभ्यामन्योऽद्वयस्वभाव नेति नेतीत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदृश्येऽनात्म्ये निरुक्तेऽनिलयन इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्ट प्रसीदति अभिमुखीभवति । आत्मप्रकाशनाय पूर्वमस्तीत्युपलब्धवत इत्येतत् ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते
काम‍ा येऽस्य हृदि श्रिता ।
अथ मर्त्योऽमृतो भव-
त्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

एव परमार्थात्मदर्शिनो यदा यस्मिन्काले सर्वे कामा कामयितव्यस्यान्यस्याभावात् प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते, ये अस्य प्राक्प्रतिबोधाद्विदुषो हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिता, बुद्धिर्हि कामानामाश्रय नात्मा, 'काम सकल्प ' इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च, अथ तदा मर्त्य प्राक्प्रबोधादासीत् स प्रबोधोत्तरकालमविद्याकामकर्मलक्षणस्य मृत्योर्विनाशात् अमृतो भवति

गमनप्रयोजकस्य मृत्योर्विनाशाद्गमनानुपपत्ते । अत्र इहैव प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वबन्धनोपशमात् ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थ ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते
हृदयस्येह ग्रन्थय ।
अथ मर्त्योऽमृतो भव-
त्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥ १५ ॥

कदा पुन कामाना मूलतो विनाश इति, उच्यते— यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते भेदमुपयान्ति विनश्यन्ति हृदयस्य बुद्धेरिह जीवत एव ग्रन्थयो ग्रन्थिवद्दृढबन्धनरूपा अविद्याप्रत्यया इत्यर्थ । अहमिद शरीर ममेद धन सुखी दु खी चाहमित्येवमादिलक्षणा तद्विपरीतात् ब्रह्मात्मप्रत्ययोपजनात् ब्रह्मैवाहमस्म्यससारीति विनष्टेष्वविद्याग्रन्थिषु तन्निमित्ता कामा मूलतो विनश्यन्ति । अथ मर्त्योऽमृतो भवति एतावद्धि एतावदेवैतावन्मात्र नाधिकमस्तीत्याशङ्का कर्तव्या । अनुशासनम् अनुशिष्टि उपदेश सर्ववेदान्तानामिति वाक्यशेष ॥

शत चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥१६॥

निरस्ताशेषविशेषव्यापिब्रह्मात्मप्रतिपत्त्या प्रभिन्नसमस्ताविद्यादिग्रन्थे जीवत एव ब्रह्मभूतस्य विदुषो न गतिर्विद्यते, 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्युक्तत्वात् 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुत्यन्तराच्च। ये पुनर्मन्दब्रह्मविदो विद्यान्तरशीलिनश्च ब्रह्मलोकभाजो ये च तद्विपरीताः संसारभाजः, तेषामेष गतिविशेष उच्यते प्रकृतोत्कृष्टब्रह्मविद्याफलस्तुतये। किंचान्यत्, अग्निविद्या पृष्टा प्रत्युक्ता च। तस्याश्च फलप्राप्तिप्रकारो वक्तव्य इति मन्त्रारम्भः। तत्र— शतं च शतसंख्याका एका च सुषुम्ना नाम पुरुषस्य हृदयाद्विनिःसृता नाड्यः सिराः, तासां मध्ये मूर्धानं भित्त्वा अभिनिःसृता निर्गता एका सुषुम्ना नाम। तया अन्तकाले हृदये आत्मानं वशीकृत्य योजयेत्। तया नाड्या ऊर्ध्वम् उपरि आयन् गच्छन् आदित्यद्वारेण अमृतत्वम् अमरणधर्मत्वमापेक्षिकम्— 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मृतेः— ब्रह्मणा वा सह कालान्तरेण मुख्यममृतत्वमेति भुक्त्वा भोगाननुपमान्ब्रह्मलोकगतान्। विष्वङ् नानागतयः अन्या नाड्यः उत्क्रमणे उत्क्रमणनिमित्तं भवन्ति

संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहे-
न्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं
तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

इदानीं सर्ववल्ल्यर्थोपसंहारार्थमाह—अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अन्तरात्मा सदा जनानां सम्बन्धिनि हृदये संनिविष्टः यथा-व्याख्यातः, तं स्वात् आत्मीयात् शरीरात् प्रवृहेत् उद्यच्छेत् निष्कर्षेत् पृथक्कुर्यादित्यर्थः । किमिवेति, उच्यते— मुञ्जादिव ईषीकाम् अन्तःस्थां धैर्येण अप्रमादेन । तं शरीरान्निष्कृष्टं चिन्मात्रं विद्यात् विजानीयात् शुक्रं शुद्धम् अमृतं यथोक्तं ब्रह्मेति । द्विर्वचनमुपनिषत्परिसमाप्त्यर्थम्, इतिशब्दश्च ॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा
विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।

ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्यु-
रन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

विद्यास्तुत्यर्थोऽयमाख्यायिकार्थोपसंहार अधुनोच्यते— मृत्युप्रोक्ताम् एतां यथोक्तां ब्रह्मविद्यां योगविधिं च कृत्स्नं समस्तं सोपकरणं सफलमित्येतत् । नचिकेता अथ वरप्रदाना-न्मृत्यो लब्ध्वा प्राप्येत्यर्थः । किम्? ब्रह्म प्राप्तोऽभूत् मुक्तो-ऽभवदित्यर्थः । कथम्? विद्याप्राप्त्या विरजः विगतरजा विगत-धर्माधर्मः विमृत्युः विगतकामाविद्यश्च सन् पूर्वमित्यर्थः । न केवलं नचिकेता एव, अन्योऽपि य एवं नचिकेतोवदात्मवित् अध्यात्ममेव निरुपचरितं प्रत्यक्स्वरूपं प्राप्यतत्त्वमेवेत्यभि-प्रायः । नान्यद्रूपमप्रत्यग्रूपम् । तदेवमध्यात्मम् एवम् उक्तेन प्रकारेण वेद विजानातीति एवंवित्, सोऽपि विरजाः सन् ब्रह्म प्राप्य विमृत्युर्भवतीति वाक्यशेषः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ १९ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति षष्ठी वल्ली ॥

अथ शिष्याचार्ययो प्रमादकृतान्यायेन विद्याग्रहणप्रतिपादननिमित्तदोषप्रशमनार्थेय शान्तिरुच्यते— सह नौ आवाम् अवतु पालयतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन । क ? स एव परमेश्वर उपनिषत्प्रकाशित । किंच, सह नौ भुनक्तु तत्फलप्रकाशनेन नौ पालयतु । सहैव आवा विद्याकृत वीर्य सामर्थ्य करवावहै निष्पादयावहै । किंच, तेजस्विनौ तेजस्विनोरावयो यत् अधीत तत्स्वधीतमस्तु । अथवा, तेजस्वि नौ आवाभ्या यत् अधीत तदतीव तेजस्वि वीर्यवदस्त्वित्यर्थ । मा विद्विषावहै शिष्याचार्यावन्योन्य प्रमादकृतान्यायाध्ययनाध्यापनदोषनिमित्त द्वेष मा करवावहै इत्यर्थ । शान्ति शान्ति शान्तिरिति त्रिर्वचन सर्वदोषोपशमनार्थम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवत कृतौ
काठकोपनिषद्भाष्यम्
सपूर्णम् ॥

ॐ

सह नाववतु । सह नौ
भुनक्तु । सह वीर्यं कर-
वावहै । तेजस्वि नावधीत-
मस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्ति शान्ति: शान्ति: ॥

॥ ॐ ॥

॥ प्रश्नोपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

ॐ

भद्र कर्णेभि शृणुयाम
देवा । भद्र पश्येमाक्षभिर्य-
जत्रा । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ
सस्तनूभि । व्यशेम देव-
हित यदायु ॥ स्वस्ति न
इन्द्रो वृद्धश्रवा । स्वस्ति न
पूषा विश्ववेदा । स्वस्ति न-
स्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमि । स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति. ॥

ॐ

॥ प्रश्नोपनिषत् ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता

— —*—

मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते। ऋषिप्रश्नप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्तुतये। एवं संवत्सरब्रह्मचर्यसंवासादितपोयुक्तैर्ग्राह्या, पिप्पलादवत्सर्वज्ञकल्पैराचार्यैर्वक्तव्या च, न येन केनचिदिति विद्या स्तौति। ब्रह्मचर्यादिसाधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता स्यात्—

सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

सुकेशा च नामतः, भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः। शैब्यश्च शिबेरपत्यं शैब्यः, सत्यकामो नामतः। सौर्यायणी सूर्यस्यापत्यं सौर्यः, तस्यापत्यं सौर्यायणिः, छान्दसं सौर्यायणीति, गार्ग्यो गर्गगोत्रोत्पन्नः। कौसल्यश्च नामतः, अश्वलस्यापत्यमाश्वलायनः। भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः, वैदर्भिः विदर्भेषु भवः। कबन्धी नामतः, कत्यस्यापत्यं कात्यायनः, विद्यमानः प्रपितामहो यस्य सः, युवप्रत्ययः। ते ह एते ब्रह्मपरा अपरं ब्रह्म परत्वेन गताः, तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः, परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः किं तत् यन्नित्यं विज्ञेयमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं यतिष्याम इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तः, तदधिगमाय एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति आचार्यमुपजग्मुः। कथम्? ते ह

समित्पाणय समिद्भारगृहीतहस्ता स त , भगवन्त पूजावन्त पिप्पलादमाचार्यम् उपसन्ना उपजग्मु ॥

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सर संवत्स्यथ यथाकाम प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तान् एवमुपगताम् स ह किल ऋषि उवाच भूय पुनरेव—यद्यपि यूय पूर्व तपस्विन एव, तथापीह तपसा इन्द्रियसयमेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च आस्तिक्यबुद्ध्या आदरवन्त सवत्सर काल सवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापरा सन्तो वत्स्यथ । तत यथाकाम यो यस्य कामस्तमन तिक्रम्य यद्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान् प्रश्नान् पृच्छत । यदि तद्युष्मत्पृष्ट विज्ञास्याम । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थ। यदिशब्दो नाज्ञानसशयार्थं प्रश्ननिर्णयादवसीयते सर्वं ह वो व पृष्टार्थं वक्ष्याम इति ॥

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरादूर्ध्वं कबन्धी कात्यायन उपेत्य उपगम्य पप्रच्छ पृष्टवान्—हे भगवन्, कुत कस्मात् ह वै इमा ब्राह्मणाद्या प्रजा प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते इति। अपराविद्याकर्मणो समुच्चितयोर्यत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्यमिति तदर्थोऽय प्रश्न ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापति. स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजा करिष्यत इति ॥ ४ ॥

तस्मै एव पृष्टवते स ह उवाच तदपाकरणायाह—प्रजाकाम प्रजा आत्मन सिसृक्षु वै, प्रजापति सर्वात्मा सन् जगत्स्रक्ष्यामीत्येव विज्ञानवान्यथोक्तकारी तद्भावभावित कल्पादौ निर्वृत्तो हिरण्यगर्भ, सृज्यमानाना प्रजाना स्थावरजङ्गमाना पति सन्, जन्मान्तरभावित ज्ञान श्रुतिप्रकाशितार्थविषय तप, अन्वालोचयत् अतप्यत। अथ तु स एव तप तप्त्वा श्रौत ज्ञानमन्वालोच्य, सृष्टिसाधनभूत मिथुनम् उत्पादयत मिथुन द्वन्द्वमुत्पादितवान् रयिं च सोममन्न प्राण च अग्निमत्तारम् इत्येतौ अग्नीषोमौ अत्रन्नभूतौ म मम बहुधा अनकधा प्रजा करिष्यत इति एव सचिन्त्य अण्डात्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

तत्र आदित्य ह वै प्राण अत्ता अग्नि । रयिरेव चन्द्रमा । रयिरेवान्न सोम एव । तदेतदेकमत्ता अग्निश्चान्न च प्रजापतिरेक तु मिथुनम् , गुणप्रधानकृतो भेद । कथम्? रयिर्वै अन्नमेव एतत् सर्वम् । किं तत्? यत् मूर्तं च स्थूल च अमूर्तं च सूक्ष्म च । मूर्तामूर्ते अत्त्रन्नरूपे अपि रयिरेव । तस्मात् प्रविभक्तादमूर्तात् यदन्यन्मूर्तरूप मूर्ति , सैव रयि अन्नम् अमूर्तेन अत्त्रा अद्यमानत्वात् ॥

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

तथा अमूर्तोऽपि प्राणोऽत्ता सर्वमेव यच्चाद्यम् । कथम्?

अथ आदित्य उदयन् उद्गच्छन् प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन् यत्प्राचीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति, तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्वान्त स्थान् प्राणान् प्राच्यानन्नभूतान् रश्मिषु स्वात्मावभासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिन संनिधत्ते संनिवेशयति आत्मभूतान्करोतीत्यर्थ । तथैव यत्प्रविशति दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीम् अध ऊर्ध्वं यत्प्रविशति यच्च अन्तरा दिश कोणदिशोऽवान्तरदिश यच्चान्यत् सर्वं प्रकाशयति, तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वान् सर्वदिक्स्थान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूप प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

स एष अत्ता प्राणो वैश्वानर सर्वात्मा विश्वरूप विश्वात्मत्वाच्च प्राण अग्निश्च स एवात्ता उदयत उद्गच्छति प्रत्यहं सर्वा दिश आत्मसात्कुर्वन् । तदेतत् उक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणापि अभ्युक्तम् ॥

विश्वरूप हरिणं जातवेदस
परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मि शतधा वर्तमान'
प्राण' प्रजानामुदयत्येष सूर्य ॥ ८ ॥

विश्वरूप सर्वरूप हरिण रश्मिवन्त जातवेदस जातप्रज्ञान परायण सर्वप्राणाश्रय ज्योति सर्वप्राणिना चक्षुर्भूतम एकम अद्वितीय तपन्त तापक्रिया कुर्वाण स्वात्मान सूर्य विज्ञातवन्तो ब्रह्मविद । कोऽसौ य विज्ञातवन्त ? सहस्ररश्मि अनेकरश्मि शतधा अनेकधा प्राणिभेदेन वर्तमान प्राण प्रजानाम् उदयति एष सूर्य ॥

सवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिण चोत्तर च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषय. प्रजाकामा दक्षिण प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाण ॥ ९ ॥

यश्चासौ चन्द्रमा मूर्तिरन्नममूर्तिश्च प्राणाऽत्तावित्यस्तदेतदेक मिथुन सर्व कथ प्रजा करिष्यत इति, उच्यते—तदेव काल सवत्सरो वै प्रजापति, तन्निर्वर्त्यत्वात्सवत्सरस्य ।

चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यैस्तिथ्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरः तदनन्यत्वाद्रयिप्राणैतन्मिथुनात्मक एवेत्युच्यते। तत्कथम्? तस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः अयने मार्गौ द्वौ दक्षिणं चोत्तरं च। प्रसिद्धे ह्ययने षण्मासलक्षणे, याभ्यां दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवलकर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोकान्विदधत्। कथम्? तत् तत्र ये ब्राह्मणादिषु ये ह वै ऋषयः तदुपासत इति। क्रियाविशेषणो द्वितीयस्तच्छब्दः। इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते इत्यादि कृतमेवोपासते नाकृतं नित्यम्, ते चान्द्रमसमेव चन्द्रमसि भवं प्रजापतेर्मिथुनात्मकस्यांशं रयिमन्नभूतं लोकम् अभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चान्द्रमसस्य। ते एव च कृतक्षयात् पुनरावर्तन्ते इमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति ह्युक्तम्। यस्मादेवं प्रजापतिमन्नात्मकं फलत्वेनाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्तकर्मणा प्रजाकामाः प्रजार्थिनः एते ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः गृहस्थाः, तस्मात्स्वकृतमेव दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते। एष ह वै रयिः अन्नम्, यः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रः॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते। एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमे-

तत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधः । तदेष श्लोक ॥ १० ॥

अथ उत्तरेण अयनेन प्रजापतेरंश प्राणमत्तारम् आदित्यम् अभिजयन्ते । केन? तपसा इन्द्रियजयेन । विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया च प्रजापत्यात्मविषयया आत्मान प्राण सूर्य जगत तस्थुषश्च अन्विष्य अहमस्मीति विदित्वा आदित्यम् अभिजयन्ते अभिप्राप्नुवन्ति । एतद्वै आयतन सर्वप्राणाना सामान्यमायतनम् आश्रय एतत् अमृतम् अविनाशि अभयम् अत एव भयवर्जितम् न चन्द्रवत्क्षयवृद्धि भयवत्, एतत् परायण परा गतिर्विद्यावता कर्मिणा च ज्ञानवताम् एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते यथेतर केवलकर्मिण इति यस्मात् एष अविदुषा निरोध, आदित्याद्धि निरुद्धा अविद्वास । नैते सवत्सरमादित्यमात्मान प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि सवत्सर कालात्मा अविदुषा निरोध । तत् तत्रास्मिन्नर्थे एष श्लोक मन्त्र ॥

पञ्चपाद पितर द्वादशाकृतिं
दिव आहु परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उ परे विचक्षण
सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥११॥

पञ्चपाद पञ्च ऋतव पादा इवास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य, तैरसौ पादैरिव ऋतुभिरावर्तते। हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना। पितर सर्वस्य जनयितृत्वात्पितृत्वं तस्य, द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतयोऽवयवा आकरणं वा अवयविकरणमस्य द्वादशमासै त द्वादशाकृतिम्, दिव द्युलोकात् परे ऊर्ध्वे अर्धे स्थाने तृतीयस्या दिवीत्यर्थ, पुरीषिण पुरीषवन्तम् उदकवन्तम आहु कालविद। अथ तमेवान्ये इमे उ परे कालविद विचक्षण निपुण सर्वज्ञ सप्तचक्रे सप्तहयरूपे चक्रे सततगतिमति कालात्मनि षडरे षडृतुमति आहु सर्वमिदं जगत्कथयन्ति—अर्पितम् अरा इव रथनाभौ निविष्टमिति। यदि पञ्चपादो द्वादशाकृतिर्यदि वा सप्तचक्र षडर सर्वथापि संवत्सर कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्षणो जगत कारणम्॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्ल प्राणस्तस्मादेत ऋषय' शुक्ल इष्ट कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

यस्मिन्निदं प्रोतं विश्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापतिः यथोक्तलक्षण एव मिथुनात्मकः । तस्य मासात्मनः प्रजापते-रेको भागः कृष्णपक्ष एव रयिः अन्नं चन्द्रमाः अपरो भागः शुक्लः शुक्लपक्षः प्राणः आदित्योऽत्ताग्निर्यस्माच्छुक्लपक्षात्मानं प्राणं सर्वमेव पश्यन्ति, तस्मात्प्राणदर्शिन एते ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं यागं कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति । प्राणव्यति-रेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न दृश्यते यस्मात्, इतरे तु प्राणं न पश्य-न्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मानमेव पश्यन्ति । इतरे इतरस्मि-न्कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति शुक्ले कुर्वन्तोऽपि ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवे अहोरात्रे परिसमाप्यते । अहोरात्रो वै प्रजापतिः पूर्ववत् । तस्यापि अहरेव प्राणः अत्ता अग्निः रात्रिरेव रयिः पूर्ववदेव । प्राणम् अहरात्मानं वै एते प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छि-

स्थापनयाम्नि । के? ये दिवा अहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते मैथुनमाचरन्ति मूढा । यत एवं तस्मात्तन्न कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः । यत् रात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वात् रात्रौ भार्यागमनं कर्तव्यमित्ययमपि प्रासङ्गिको विधिः ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

प्रकृतं तूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्व्रीहियवाद्यन्नात्मना व्यवस्थितः एवं क्रमेण परिणम्य । तत् अन्नं वै प्रजापतिः । कथम्? ततः तस्मात् ह वै रेतः नृबीजं तत्प्रजाकारणं तस्मात् योषिति सिक्तात् इमाः मनुष्यादिलक्षणाः प्रजाः प्रजायन्ते यत्पृष्टं कुतो ह वै प्रजाः प्रजायन्त इति । तदेवं चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेण अहोरात्रान्तेन अन्नरेतोद्वारेण इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तत् तत्रैव सति ये गृहस्था । ह वै इति प्रसिद्धस्मरणार्थौ निपातौ । तत् प्रजापतेर्व्रत प्रजापतिव्रतम् ऋतौ भार्यागमन चरन्ति कुर्वन्ति, तेषा दृष्ट फलमिदम । किम् ? ते मिथुन पुत्र दुहितर च उत्पादयन्ते । अदृष्ट च फलमिष्टापूर्तदत्तकारिणा तेषामेव एष यश्चान्द्रमसा ब्रह्मलोक पितृयाणलक्षण यषा तप स्नातकव्रतादि ब्रह्मचर्यम् ऋतोरन्यत्र मैथुनासमाचरण येषु च सत्यम् अनृतवर्जन प्रतिष्ठितम अव्यभिचारितया वर्तते नित्यमेव ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृत न माया चेति ॥ १६ ॥

इति प्रथम प्रश्न ॥

यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायण प्राणात्मभावो विरज शुद्धो न चन्द्रब्रह्मलोकवद्रजस्वलो वृद्धिक्षयादियुक्त असौ तेषाम्, केषामिति, उच्यते—यथा गृहस्थानामनेकविरुद्धसव्यवहारप्रयोजनवत्त्वात् जिह्म कौटिल्य वक्रभावोऽवश्यभावि तथा न येषु जिह्मम्, यथा च गृहस्थाना क्रीडादिनिमित्तमनृतमवर्जनीय तथा न येषु तत् तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते । माया नाम बहिरन्यथात्मान प्रकाश्यान्यथैव

कार्यं करोति, सा माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमादयो दोषा येष्वेकाकिषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुषु निमित्ताभावान्न विद्यन्ते, तत्साधनानुरूप्येणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ज्ञानयुक्तकर्मवतां गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां चन्द्रलक्षण इति ॥

इति प्रथमप्रश्नभाष्यम् ॥

द्वितीय प्रश्न ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ भगवन्कत्येव देवा प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमत्तृत्वं चास्मिञ्शरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते । अथ अनन्तरं ह किल एनं भार्गवः वैदर्भिः पप्रच्छ—हे भगवन् कत्येव देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ते । कतरे बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानाम् एतत् प्रकाशनं स्वमाहात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते । कः असौ पुनः एषां वरिष्ठः प्रधानः कार्यकरणलक्षणानामिति ॥

तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेत

द्बाणमवष्टभ्य विधारयाम' ॥ २ ॥

एव पृष्टवते तस्मै स ह उवाच— आकाश ह वै एष देव वायु अग्नि आप पृथिवी इत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भकाणि वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि च। कार्यलक्षणा करणलक्षणाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्य प्रकाश्य प्रकाश्याभिवदन्ति स्पर्धमाना अहश्रेष्ठतायै। कथ वदन्ति? वयमेतत् बाण कार्यकरणसघातम् अवष्टभ्य प्रासादमिव स्तम्भादय अविशिथिलीकृत्य विधारयाम विस्पष्ट धारयाम । मयैवैकेनाय सघातो ध्रियत इत्येकैकस्याभिप्राय ॥

तान्वरिष्ठ प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मान प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽश्रद्दधाना बभूवु ॥ ३ ॥

तान् एवमभिमानवत वरिष्ठ मुख्य प्राण उवाच उक्तवान्— मा मैव मोहम् आपद्यथ अविवेकितयाभिमान मा कुरुत, यस्मात् अहमेव एतद्बाणम् अवष्टभ्य विधारयामि पञ्चधा आत्मान प्रविभज्य प्राणादिवृत्तिभेद स्वस्य कृत्वा

विधारयामि इति उक्तवति च तस्मिन ते अश्रद्धाना अप्र त्ययवन्त बभूवु — कथमेतदेवमिति ॥

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते। तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्त सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मन श्चक्षु श्रोत्र च ते प्रीता प्राण स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

स च प्राण तेषामश्रद्दधानतामालक्ष्य अभिमानात् ऊर्ध्वम् उत्क्रामत इव उत्क्रामतीव उत्क्रान्तवानिष स रोषान्निरपेक्ष । तस्मिन्नुत्क्रामति यद्वृत्त तद्दृष्टान्तेन प्रत्यक्षीकरोति— तस्मिन् उत्क्रामति सति अथ अनन्तरमेव इतरे सर्व एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्ते उत्क्रामन्ति उच्चक्रमु । तस्मिंश्च प्राणे प्रतिष्ठमाने तूष्णीं भवति अनुत्क्रामति सति, सर्व एव प्रातिष्ठन्ते तूष्णीं व्यवस्थिता बभूवु । तत् यथा लोके मक्षिका

मधुकरा स्वराजान मधुकरराजानम् उत्क्रामन्त प्रति सर्वा एव उत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते प्रतिसिष्ठन्ति । यथाय दृष्टान्त एव वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्र चेत्यादय ते उत्सृज्याश्रद्दधानता बुद्ध्वा प्राणमाहात्म्य प्रीता प्राण स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति ॥

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य
एष पर्जन्यो मघवानेष वायु ।
एष पृथिवी रयिर्देव
सदसच्चामृत च यत् ॥ ५ ॥

कथम् ? एष प्राण अग्नि सन् तपति ज्वलति। तथा एष सूर्य सन् प्रकाशत। तथा एष पर्जन्य सन् वर्षति । किंच मघवान् इन्द्र सन् प्रजा पालयति जिघासत्यसुररक्षांसि । किंच, एष वायु आवहप्रवहादिभेद । किंच, एष पृथिवी रयि देव सर्वस्य जगत सत् मूर्तम् असत् अमूर्त च अमृत च यत् देवाना स्थितिकारणम् ॥

अरा इव रथनाभौ
प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूꣳषि सामानि
यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

किं बहुना? अरा इव रथनाभौ श्रद्धादि नामान्तं सर्वं स्थितिकाले प्राणे एव प्रतिष्ठितम् । तथा ऋचः यजूꣳषि सामानि इति त्रिविधा मन्त्रा तत्साध्यश्च यज्ञः क्षत्रं च सर्वस्य पालयितृ ब्रह्म च यज्ञादिकर्मकर्तृत्वेऽधिकृतं च एष एव प्राणः सर्वम् ॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे
त्वमेव प्रतिजायसे ।
तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति
यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

किञ्च, यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे चरसि, पितुर्मातुश्च प्रतिरूपः सन् प्रतिजायसे, प्रजापतित्वादेव प्रागेव सिद्धं तव मातृपितृत्वम्, सर्वदेहदेह्याकृतिच्छन्न एकः प्राणः सर्वात्मासीत्यर्थः । तुभ्यं त्वदर्थाय इमा मनुष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राण चक्षुरादिद्वारैः बलिं हरन्ति, यः त्वं प्राणैः चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि सर्वशरीरेषु, अतस्तुभ्यं बलिं

हरन्तीति युक्तम् । भोक्तासि यतस्त्वं तवैवान्यत्सर्वं भाव्यम् ॥

देवानामसि वह्नितमः
पितॄणां प्रथमा स्वधा ।
ऋषीणां चरितं सत्य-
मथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

किंच, देवानाम् इन्द्रादीनाम् असि भवसि त्वं वह्नितमः हविषां प्रापयितृतमः । पितॄणां नान्दीमुखे श्राद्धे या पितृभ्यो दीयते स्वधा अन्नं सा देवप्रदानमपेक्ष्य प्रथमा भवति । तस्या अपि पितृभ्यः प्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः । किंच, ऋषीणां चक्षुरादीनां प्राणानाम् अथर्वाङ्गिरसाम् अङ्गिरसभूतानामथर्वणाम्—'तेषामेव प्राणो वाथर्वा' इति श्रुतेः—चरितं चेष्टितं सत्यम् अवितथं देहधारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा
रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि
सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

किंच, इन्द्रः परमेश्वरः त्वं हे प्राण, तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संहरन् जगत् । स्थितौ च परि समन्तात् रक्षिता पालयिता, परिरक्षिता त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण । त्वम् अन्तरिक्षे अजस्रं चरसि उदयास्तमयाभ्यां सूर्यः त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिः ॥

यदा त्वमभिवर्षसि
अथेमाः प्राण ते प्रजाः ।
आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति
कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

यदा पर्जन्यो भूत्वा अभिवर्षसि त्वम्, अथ तदा अन्नं प्राप्य इमाः प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा, हे प्राण, ते तव इमाः प्रजाः स्वात्मभूतास्त्वदन्नसंवर्धितास्त्वद-भिवर्षणदर्शनमात्रेण च आनन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यः तिष्ठन्ति । कामाय इच्छातः अन्नं भविष्यति इत्येवम-भिप्रायः ॥

व्रात्यस्त्वं प्राणैकर्षि-
रत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।
वयमाद्यस्य दातारः
पिता त्वं मातरिश्व नः ॥ ११ ॥

किंच, प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो व्रात्य त्वम्, स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राण, एकर्षि त्वम् आथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामा अग्निः सन् अत्ता सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः, साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनः आद्यस्य तव अदनीयस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिश्व हे मातरिश्वन्, नः अस्माकम् अथवा, मातरिश्वनः वायोः पिता त्वम् । अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम् ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता
या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।
या च मनसि संतता
शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

किं बहुना ? या ते त्वदीया तनूः वाचि प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदनचेष्टां कुर्वती, या श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संकल्पादिव्यापारेण सतता समनुगता तनूः, तां शिवां शान्तां कुरु, मा उत्क्रमीः उत्क्रमणेनाशिवां मा कार्षीरित्यर्थः ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं
त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रान्रक्षस्व
श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

किं बहुना । अस्मिँल्लोके प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किंचिदुपभोगजातं त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि च यत् प्रतिष्ठितं देवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एव ईशिता रक्षिता । अतो मातेव पुत्रान् अस्मान् रक्षस्व पालयस्व । त्वन्निमित्ता हि ब्राह्म्यः क्षात्त्र्यश्च श्रियः ताः त्वं श्रीश्च श्रियश्च प्रज्ञां च त्वत्स्थितिनिमित्तां विधेहि नः विधत्स्वेत्यर्थः । इत्येवं सर्वात्मतया वागादिभिः प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमा प्राणः प्रजापतिरेवेत्यवधृतम् ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

तृतीय. प्रश्न ॥

अथ हैन कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्शरीर आत्मान वा प्रविभज्य कथ प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथ बाह्यम भिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अथ हैन कौसल्यश्चाश्वलायन प्रपच्छ। प्राणैर्हेव निर्धारितसत्त्व उपलब्धमहिमापि सहतत्वात्स्यादस्य कार्यत्वम्, अत पृच्छामि। हे भगवन, कुत कस्मात्कारणात् एष यथावधृत प्राण जायते। जातश्च कथ केन वृत्तिविशेषेण आयाति अस्मिन् शरीरे, किंनिमित्तकमस्य शरीरग्रहणमित्यर्थ। प्रविष्टश्च शरीरे आत्मान वा प्रविभज्य प्रविभाग कृत्वा कथ केन प्रकारेण प्रातिष्ठत प्रतितिष्ठति। केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छरीरात् उत्क्रमते उत्क्रामति। कथ बाह्यम् अधिभूतमधिदैवत च अभिधत्ते धारयति, कथमध्यात्ममिति, धारयतीति शेष ॥

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्र-
ह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

एवं पृष्टः तस्मै स होवाचाचार्यः । प्राण एव तावद्दुर्विज्ञेयत्वाद्विषमप्रश्नार्हः , तस्यापि जन्मादि त्वं पृच्छसि , अत अतिप्रश्नान्पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽसीति अतिशयेन त्वं ब्रह्मवित् , अतस्तुष्टोऽहम् , तस्मात् ते तुभ्यम् अहं ब्रवीमि यत्पृष्टं शृणु ॥

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पु-
रुषे च्छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनाया-
त्यस्मिञ्शरीरे ॥ ३ ॥

आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यात् एषः उक्तः प्राणः जायते । कथमित्यत्र दृष्टान्तः । यथा लोके एषा पुरुषे शिरःपाण्यादिलक्षणे निमित्ते च्छाया नैमित्तिकी जायते, तद्वत् एतस्मिन् ब्रह्मण्येतत्प्राणाख्यं छायास्थानीयमनृतरूपं तत्त्वं सत्ये पुरुषे आततं समर्पितमित्येतत् । छायेव देहे मनोकृतेन मनःकृतेन मनःसंकल्पेच्छादिनिष्पन्नकर्मनिमित्तेनेत्येतत् । वक्ष्यति हि पुण्येन पुण्यमित्यादि । ‘ तदेव सक्तः सह कर्मणैति ’ इति श्रुत्यन्तरात् । आयाति आगच्छत्यस्मिञ्शरीरे ॥

यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

यथा येन प्रकारेण लोके राजा सम्राडेव ग्रामादिष्वधिकृतान्विनियुङ्क्ते । कथम्? एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेति । एवमेव यथायं दृष्टान्तः । एष मुख्यः प्राण इतरान् प्राणान् चक्षुरादीनात्मभेदांश्च पृथक्पृथगेव यथास्थानं संनिधत्ते विनियुङ्क्ते ॥

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

तत्र विभागः । पायूपस्थे पायुश्च उपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन् । अपानम् आत्मभेदं मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वन् संनिधत्ते तिष्ठति । तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिंश्चक्षुःश्रोत्रे । मुखनासिकाभ्यां मुखं च नासिका च मुख-

नासिक ताभ्या मुखनासिकाभ्या निर्गच्छन् प्राण स्वय सम्रा ट्स्थानीय प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । मध्ये तु प्राणापानयो स्थानयो नाभ्याम्, समान अशित पीत च सम नयतीति समान । एष हि यस्मात् यदेतत् हुत भुक्त पीत चात्माग्नौ प्रक्षिप्तम् अन्न सम नयति, तस्मात् अशितपीतेन्धनादग्नेरौदर्या-द्धृदयदेश प्राप्तात् एता सप्तसङ्ख्याका अर्चिष दीप्तयो निर्ग च्छन्त्यो भवन्ति । शीर्षण्यप्राणद्वारा दर्शनश्रवणादिलक्षणरूपा-दिविषयप्रकाश इत्यभिप्राय ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशत ना-डीना तासा शत शतमेकैकस्या द्वास-प्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्रा-णि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

हृदि ह्येष पुण्डरीकाकारमासपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाकाशे एष आत्मा आत्मसयुक्तो लिङ्गात्मा, जीवात्मेत्यर्थ, अत्र अस्मिन्हृदये एतत् एकशतम् एकोत्तरशत सख्यया प्रधाननाडीना भवति । तासा शत शतम् एकैकस्या प्रधान नाड्या भेदा, पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्तति द्वे द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि, सहस्राणा द्वासप्तति, प्रतिशाखानाडी

सहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतसंख्यया प्रधाननाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु व्यानो वायुश्चरति । व्यानो व्यापनात् । आदित्यादिव रश्मयो हृदयात्सर्वतोगामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो वर्तते । संधिस्कन्धमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मध्ये उद्भूतवृत्तिर्वीर्यवत्कर्मकर्ता भवति ॥

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

अथ या तु तत्रैकशतानां नाडीनां मध्ये ऊर्ध्वगा सुषुम्नाख्या नाडी, तया एकया ऊर्ध्वः सन् उदानो वायुः आपादतलमस्तकवृत्तिः संचरन् पुण्येन कर्मणा शास्त्रविहितेन पुण्यं लोकं देवादिस्थानलक्षणं नयति प्रापयति । पापेन तद्विपरीतेन पापं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणम् । उभाभ्यां समप्रधानाभ्यां पुण्यपापाभ्यामेव मनुष्यलोकं नयतीत्यनुवर्तते ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्या-

न्तरा यदाकाश स समानो वायु र्व्यानः ॥ ८ ॥

आदित्य ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवत बाह्य प्राण स एष उदयति उद्गच्छति। एष हि एनम् आध्यात्मिक चक्षुषि भव चाक्षुष प्राण प्रकाशेन अनुगृह्णान रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोक कुर्वन्नित्यर्थ । तथा पृथिव्याम् अभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा सैषा पुरुषस्य अपानम् अपानवृत्तिम् अवष्टभ्य आकृष्य वशी कृत्याध एवापकर्षणेनानुग्रह कुर्वती वर्तत इत्यर्थ । अन्यथा हि शरीर गुरुत्वात्पतेत्सावकाशे वोद्गच्छेत्। यदेतत् अन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्यो य आकाश तत्स्थो वायुराकाश उच्यते, मञ्चस्थवत्। स समान समानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थ । समानस्यान्तराकाशस्थत्वसामा यात् । सामान्येन च यो बाह्यो वायु स व्याप्तिसामान्यात् व्यान व्यानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्राय ॥

तेजो ह वाव उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सपद्यमानैः ॥

यद्बाह्य ह वाव प्रसिद्ध सामान्य तेज तच्छरीरे उदान उदान वायुमनुगृह्णाति स्वेन प्रकाशेनेत्यभिप्राय । यस्मात्तेज -स्वभावो बाह्यतेजोऽनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्ता तस्मात् यदा लौकि

क पुरुष उपशान्ततेजा भवति, उपशान्त स्वाभाविक तेजो यस्य स । तदा त क्षीणायुष मुमूर्षु विद्यात् । स पुन भव शरीरान्तर प्रतिपद्यते । कथम्? सह इन्द्रियै मनसि सपद्यमानै प्रविशद्भिर्वागादिभि ॥

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः । सहात्मना यथासकल्पित लोकं नयति ॥ १० ॥

मरणकाले यच्चित्तो भवति तेन एष जीव चित्तेन सकल्पेनेन्द्रियै सह प्राण मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्ति सन्मुख्यया प्राणवृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थ । तदा हि वदन्ति ज्ञातय उच्छ्वसिति जीवतीति । स च प्राण तेजसा उदानवृत्त्या युक्त सन् सहात्मना स्वामिना भोक्त्रा स एवमुदान उदानवृत्त्यैव युक्त प्राणस्त भोक्तार पुण्यपापकर्मवशात् यथासकल्पित यथाभिप्रेत लोक नयति प्रापयति ॥

य एवविद्वान्प्राण वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

य कश्चित् एव विद्वान् यथोक्तविशेषणैर्विशिष्टमुत्पत्त्यादिभि प्राण वेद जानाति तस्येद फलमैहिकमामुष्मिक चोच्यते ।

न ह अस्य नैवास्य विदुष प्रजा पुत्रपौत्रादिलक्षणा हीयते च्छिद्यते। पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतया अमृत अमरण-धर्मा भवति, तत् एतस्मिन्नर्थे सक्षेपाभिधायक एष श्लोक मन्त्रो भवति ॥

उत्पत्तिमायति स्थान
विभुत्व चैव पञ्चधा ।
अध्यात्म चैव प्राणस्य
विज्ञायामृतमश्नुते
विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥

इति तृतीय प्रश्न ॥

उत्पत्ति परमात्मन प्राणस्य आयतिम् आगमन मनोकृते-नास्मिञ्शरीरे स्थान स्थिर्ति च पायूपस्थादिस्थानेषु विभुत्व च स्वाम्यमेव सम्राडिव प्राणवृत्तिभेदाना पञ्चधा स्थापनम् । बाह्यमादित्यादिरूपेणाध्यात्म चैव चक्षुराद्याकारणावस्थान विज्ञाय एव प्राणम् अमृतमश्नुते इति । विज्ञायामृतश्नुत इति द्विर्वचन प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम ॥

इति तृतीयप्रश्नभाष्यम् ॥

चतुर्थ प्रश्न ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

अथ ह एन सौर्यायणी गार्ग्य पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचर सर्व परिसमाप्य ससार व्याकृतविषय साध्यसाधनलक्षणमनित्यम् । अथेदानीं साध्यसाधनविलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियमविषय शिव शान्तमविकृतमक्षर सत्य पर विद्यागम्य पुरुषाख्य सबाह्याभ्यन्तरमज वक्तव्यमित्युत्तर प्रश्नत्रयमारभ्यते । तत्र सुदीप्ताद्विवाग्नेर्यस्मात्परस्मादक्षरात्सर्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्युक्त द्वितीये मुण्डके, के ते सर्वे भावा अक्षराद्विस्फुलिङ्गा इव विभज्यन्ते। कथ वा विभक्ता सन्तस्तत्रैवापियन्ति । किंलक्षण वा तदक्षरमिति । एतद्विवक्षया अधुना प्रश्नानुद्भावयति—भगवन्, एत-

स्मिन् पुरुषे शिर पाण्यादिमति कानि करणानि स्वपन्ति स्वाप कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्ते, कानि च अस्मिन् जाग्रति जागरणमनिद्रावस्था स्वव्यापार कुर्वन्ति। कतर कार्यकरण-लक्षणयो एष देव स्वप्नान्पश्यति। स्वप्नो नाम जाग्रद्दर्शना-न्निवृत्तस्य जाग्रद्वदन्त शरीरे यद्दर्शनम्। तत्किं कार्यलक्षणेन देवेन निर्वर्त्यते, किं वा करणलक्षणेन केनचिदित्यभिप्राय। उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे यत्प्रसन्न निरायासलक्षणमना-बाध सुख कस्य एतत् भवति। तस्मि काले जाग्रत्स्वप्नव्यापा-रादुपरता सन्त कस्मिन्नु सर्वे सम्यगेकीभूता सप्रतिष्ठिता। मधुनि रसवत्समुद्रप्रविष्टनद्यादिवच्च विवेकानर्हा प्रतिष्ठिता भवन्ति सगता सप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यर्थ। ननु न्यस्तदा त्रादिकरणवत्स्वव्यापारादुपरतानि पृथक्पृथगेव स्वात्मन्यव-तिष्ठन्त इत्येतद्युक्तम्, कुत प्राप्ति सुषुप्तपुरुषाणा करणाना कस्मिंश्चिदेकीभावगमनाशङ्काया प्रष्टु? युक्तैव त्वाशङ्का, यत सहतानि करणानि स्वाम्यर्थानि परतन्त्राणि च जाग्र-द्विषये, तस्मात्स्वापेऽपि सहताना पारतन्त्र्येणैव कस्मिंश्चि-त्सगतिर्न्याय्येति, तस्मादाशङ्कानुरूप एव प्रश्नोऽयम्। अत्र तु कार्यकरणसघातो यस्मिंश्च प्रलीन सुषुप्तप्रलयकालयो, तद्विशेष बुभुत्सो स को नु स्यादिति कस्मि सर्वे सप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥

तस्मै स होवाच यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

तस्मै स ह उवाच आचार्यः । शृणु हे गार्ग्य, यत्त्वया पृष्टम् । यथा मरीचयः रश्मयः अर्कस्य आदित्यस्य अस्तम् अदर्शनं गच्छतः सर्वाः अशेषतः एतस्मिन् तेजोमण्डले तेजोराशिरूपे एकीभवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति, ताः मरीचयस्तस्यैवार्कस्य पुनः पुनः उदयतः उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकीर्यन्ते यथायं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत् सर्वं विषयेन्द्रियादिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदेवानां मनस्तन्त्रत्वात्परो देवो मनः, तस्मिन्स्वप्नकाले एकीभवति मण्डले मरीचिवदविशेषतां गच्छति । जिजागरिषोश्च र

श्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति स्वव्यापाराय प्रतिष्ठन्ते यस्मात्स्वप्नकाले श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकरणानि मन स्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्मात् तर्हि तस्मिन्स्वापकाले एष देवदत्तादिलक्षण पुरुष न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते न अभिवदते न आदत्ते न आनन्दयते न विसृजते न इयायते स्वपिति इति आचक्षते लौकिका ॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

सुप्तवत्सु श्रोत्रादिषु करणेषु एतस्मिन् पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्नय प्राणा एव पञ्च वायवोऽग्नय इवाग्नय जाग्रति । अग्निसामान्य हि आह— गार्हपत्यो ह वा एषोऽपान । कथमिति, आह । यस्मात् गार्हपत्यात् अग्नेरग्निहोत्रकाले इतरोऽग्नि राहवनीय प्रणीयते प्रणयनात्, प्रणीयते अस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्नि, तथा सुप्तस्यापानवृत्ते प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्या सञ्चरति अत आहवनीयस्थानीय प्राण ।

व्यानस्तु हृदयाद्दक्षिणसुषिरद्वारेण निर्गमाद्दक्षिणदिक्सम्बन्धात् अन्वाहार्यपचन दक्षिणाग्नि ॥

यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती सम नयतीति स समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदान स एन यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

अत्र च होता अग्निहोत्रस्य यत् यस्मात् उच्छ्वासनिश्वासौ अग्निहोत्राहुती इव नित्य द्वित्वसामान्यादेव तु एतौ आहुती सम साम्येन शरीरस्थितिभावाय नयति यो वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता चाहुत्योर्नेतृत्वात् । कोऽसौ ? स समान । अतश्च विदुष स्वापोऽप्यग्निहोत्रहवनमेव । तस्माद्विद्वान्नाकर्मीत्येव मन्तव्य इत्यभिप्राय । सर्वदा सर्वाणि च भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपत इति हि वाजसनेयके । अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निषूपसंहृत्य बाह्यकरणानि विषयाश्चाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषु मनो ह वाव यजमान जागर्ति । यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन संव्यवहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रति प्रस्थितत्वाद्यजमानो मन कल्प्यते । इष्टफल यागफलमेव उदान वायु । उदाननिमित्तत्वादिष्टफ-

लप्राप्ते । कथम्[2] स उदान एव मनआख्य यजमान स्वप्न-वृत्तिरूपादपि प्रच्याव्य अहरह सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव ब्रह्म अक्षर गमयति । अतो यागफलस्थानीय उदान ॥

अत्रैष देव स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्ट दृष्टमनुपश्यति श्रुत श्रुतमेवार्थमनु शृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूत पुन पुन प्रत्यनुभवति दृष्ट चादृष्ट च श्रुत चाश्रुत चानुभूत चाननुभूत च सच्चासच्च सर्व पश्यति सर्व पश्यति ॥ ५ ॥

एव विदुष श्रोत्राद्युपरमकालादारभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयागफलानुभव एव, नाविदुषामिवानर्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ति, प्राणाग्नयो वा जाग्रति । जाग्रत्स्वप्नयोर्मन स्वातन्त्र्यमनुभव-दहरह सुषुप्त वा प्रतिपद्यते । समान हि सर्वप्राणिना पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तगमनम् , अतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुप-पद्यते । यत्पृष्ट कतर एष देव स्वप्नान्पश्यतीति, तदाह—अत्र उपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षायै जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुषुप्तिप्रतिपत्ते एतस्मिन्नन्तराले एष देव अर्करश्मिव-

त्स्वात्मनि संहृतश्रोत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषय-विषयिलक्षणमनेकात्मभावगमनम् अनुभवति प्रतिपद्यते। ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुः, तत्कथं स्वातन्त्र्येणानुभवतीत्युच्यते? स्वतन्त्रो हि क्षेत्रज्ञः। नैष दोषः। क्षेत्रज्ञस्य स्वातन्त्र्यस्य मनउपाधिकृतत्वात्। न हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति जागर्ति वा। मनउपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्च। उक्तं वाजसनेयके 'सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि। तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातन्त्र्यवचनं न्याय्यमेव। मनउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयंज्योतिष्ट्वं बाध्येत इति केचित्। तन्न। श्रुत्यर्थापरिज्ञान-कृता भ्रान्तिस्तेषाम्। यस्मात्स्वयंज्योतिष्ट्वादिव्यवहारोऽप्यामोक्षान्तः सर्वोऽप्यविद्याविषय एव मनआद्युपाधिजनितः, 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येन्मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्या-दिश्रुतिभ्यः। अतो मन्दब्रह्मविदामेवेयमाशङ्का, न त्वेकात्मविदाम्। नन्वेवं सति 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इति विशेष-णमनर्थकं भवति। अत्रोच्यते। अत्यल्पमिदमुच्यते 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति अन्तर्हृदयपरिच्छेदकर-णे सुतरां स्वयंज्योतिष्ट्वं बाध्येत। सत्यमेवम्; अयं दोषो यद्यपि

स्यात्स्वप्ने केवलतया स्वयञ्ज्योतिष्ट्वेनार्ध तावदपनीत भारस्येति चेत्, न, तत्रापि 'पुरीतति नाडीषु शेते' इति श्रुते पुरीतन्नाडीसबन्धात्तत्रापि पुरुषस्य स्वयञ्ज्योतिष्ट्वेनार्धभारापनयाभिप्रायो मृषैव । कथ तर्हि 'अत्राय पुरुष स्वयञ्ज्योति' इति ? अन्यशाखात्वादनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेत्, न, अर्थैकत्वस्येष्टत्वात् । एको ह्यात्मा सर्ववेदान्तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुत्सितश्च । तस्माद्युक्ता स्वप्न आत्मन स्वयञ्ज्योतिष्ट्वोपपत्तिर्वक्तुम, श्रुतेर्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात् । एव तर्हि शृणु श्रुत्यर्थ हित्वा सर्वमभिमानम्, न ह्यभिमानेन वर्षशतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातु शक्यते सर्वै पण्डितमन्यै । यथा हृदयाकाश पुरीतति नाडीषु च स्वपतस्तत्सबन्धाभावात्ततो विविच्य दर्शयितु शक्यत इति आत्मन स्वयञ्ज्योतिष्ट्व न बाध्यते । एव मन स्यविद्याकामकर्मनिमित्तोद्भूतवासनावति कर्मनिमित्ता वासना अविद्यया अन्यद्वस्त्वन्तरमिव पश्यत सर्वकार्यकरणेभ्य प्रविविक्तस्य द्रष्टुर्वासनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन स्वयञ्ज्योतिष्ट्व सुदर्पितेनापि तार्किकेण केन वारयितु शक्यते ? तस्मात्साधूक्त मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने च मनसि मनोमय स्वप्नान्पश्यतीति । कथ महिमानमनुभवतीति उच्यते । यन्मित्र पुत्रादि वा पूर्व दृष्ट तद्वासनावासित पुत्रमित्रादि

वासनासमुद्भूत पुत्रं मित्रमिव वा अविद्यया पश्यतीत्येव मन्यते। श्रुणोति तथा श्रुतमर्थं तद्वासनयानु शृणोतीव। देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूत पुन पुनस्तत्प्रत्यनुभवतीव अविद्यया। तथा दृष्ट चास्मिञ्जन्मन्यदृष्ट च जन्मान्तरदृष्ट मित्यर्थं। अत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्ते। एव श्रुत चाश्रुत चानुभूत चास्मिञ्जन्मनि केवलेन मनसा अननुभूत च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमित्यर्थ। सच्च परमार्थोदकादि। असच्च मरीच्युदकादि। किं बहुना, उक्तानुक्त सर्वं पश्यति सर्वं पश्यति सर्वमनोवासनोपाधि सन्नेव सर्वकरणात्मा मनोदेव स्वप्नान्पश्यति॥

स यदा तेजसाभिभूतो भवति। अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथैतदस्मिञ्शरीरे एतत्सुख भवति॥ ६॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन्काले सौरेण पित्ताख्येन तेजसा नाडीशयेन सर्वत अभिभूतो भवति तिरस्कृतवासना द्वारो भवति, तदा सह करणैर्मनसो रश्मयो हृद्युपसहृता भवन्ति। यदा मनो दार्वग्निवदविशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्न शरीर व्याप्यावतिष्ठते, तदा सुषुप्तो भवति। अत्र एतस्मिन्काले एष मनआख्यो देव स्वप्नान् न पश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वा-

तेजसा । अथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत्सुख भवति यद्वि-ज्ञान निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापक प्रसन्न भवतीत्यर्थ ॥

स यथा सोम्य वयासि वासोवृक्ष स-प्रतिष्ठन्त एव ह वै तत्सर्व पर आत्म-नि सप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

एतस्मिन्काले अविद्याकामकर्मनिबन्धनानि कार्यकरणानि शान्तानि भवन्ति । तेषु शान्तेष्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा विभाव्यमानमद्वयमेक शिव शान्त भवतीत्येतामेवावस्था पृ-थिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितु दृष्टान्तमाह— स दृष्टान्त यथा येन प्रकारेण हि सोम्य प्रियदर्शन, वयासि पक्षिण वासार्थं वृक्ष वासोवृक्ष प्रति सप्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति, एव यथा दृष्टान्त ह वै तत् वक्ष्यमाण सर्व परे आत्मनि अक्षरे सप्रतिष्ठते ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमा-त्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वा-युमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्य च श्रोत्र च श्रोतव्य च घ्राण च

घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

किं तत्सर्वम्? पृथिवी च स्थूला पञ्चगुणा तत्कारणं च पृथिवीमात्रा गन्धतन्मात्रा, तथा आपश्च आपोमात्रा च, तेजश्च तेजोमात्रा च, वायुश्च वायुमात्रा च, आकाशश्चाकाशमात्रा च, स्थूलानि च सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा चक्षुश्च इन्द्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च, श्रोत्रं च श्रोतव्यं च, घ्राणं च घ्रातव्यं च, रसश्च रसयितव्यं च, त्वक्च स्पर्शयितव्यं च, वाक्च वक्तव्यं च, हस्तौ च आदातव्यं च, उपस्थश्च आनन्दयितव्यं च, पायुश्च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं च, बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि तदर्थाश्चोक्ताः । मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यं च तद्विषयः । बुद्धिश्च निश्चयात्मिका । बो-

द्रष्टव्य च तद्विषय । अहङ्कारश्च अभिमानलक्षणमन्त करणम् । अहङ्कर्तव्य च तद्विषय । चित्त च चेतनावदन्त करणम् । चेतयितव्य च तद्विषय । तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक् । तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यम् । प्राणश्च सूत्र यदाचक्षते तेन विधारयितव्य सग्रथनीयम् । सर्व हि कार्यकरणजात पारार्थ्येन सहत नामरूपात्मकमेतावदेव ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष । स परेऽक्षर आत्मनि सप्रतिष्ठते ॥

अत पर यदात्मस्वरूप जलसूर्यकादिवद्भोक्तृत्वकर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम्, एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा, विज्ञान विज्ञायतेऽनेनेति करणभूत बुद्ध्यादि, इद तु विजानातीति विज्ञान कर्तृकारकरूपम्, तदात्मा तत्स्वभावो विज्ञातृस्वभाव इत्यर्थ । पुरुष कार्यकरणसघातोक्तोपाधिपूरणात्पुरुष । स च जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बस्य सूर्यादिप्रवेशवज्जलाद्याधारशोषे परे अक्षरे आत्मनि सप्रतिष्ठते ॥

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै त-
दच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेद-
यते यस्तु सोम्य। स सर्वज्ञः सर्वो
भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

सर्वैकत्वविदः फलमाह—परमेव अक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यते इति। एतदुच्यते—स यो ह वै तत् सर्वैषणाविनिर्मुक्तः अच्छायं तमोवर्जितम्, अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितम्, अलोहितं लोहितादिसर्वगुणवर्जितम्, यत एवमतः शुभ्रं शुद्धम्, सर्वविशेषणरहितत्वादक्षरम्, सत्यं पुरुषाख्यमप्राणममनोगोचरं शिवं शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमजं वेदयते विजानाति यस्तु सर्वत्यागी हे सोम्य, स सर्वज्ञः न तेनाविदितं किंचित्सम्भवति। पूर्वमविद्यया असर्वज्ञ आसीत्। पुनर्विद्यया अविद्यापनये सर्वो भवति। तत् अस्मिन्नर्थे एष श्लोकः मन्त्रो भवति उक्तार्थसंग्राहकः ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः
प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र।

तदक्षर वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञ सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थ प्रश्न ॥

विज्ञानात्मा, सह देवैश्च अग्न्यादिभि प्राणा चक्षुरादय भूतानि पृथिव्यादीनि सप्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्नक्षरे, तत् अक्षर वेदयते यस्तु हे सोम्य प्रियदर्शन, स सर्वज्ञ सर्वमेव आविवेश आविशतीत्यर्थ ॥

इति चतुर्थप्रश्नभाष्यम् ॥

पञ्चम प्रश्न ॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।
स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्त-
मोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स
तेन लोकं जयतीति ॥

अथ ह एनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । अथेदानीं परा-परब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेन ॐकारस्योपासनविधित्सया प्रश्न आरभ्यते । स यः कश्चित् ह वै भगवन्, मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तत् अद्भुतमिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतत्, ॐकारम् अभिध्यायीत आभिमुख्येन चिन्तयेत् । बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तो भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ॐकारे आत्मप्रत्ययसंतानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निवातस्थदीपशिखासमोऽभिध्यानशब्दार्थः । सत्यब्रह्मचर्याहिंसापरिग्रहत्यागसंन्यासशौचसंतोषामायावित्वाद्यनेकयमनियमानुगृहीतः स एवं यावज्जीवव्रतधारणः, कतमं वाव, अनेके हि ज्ञानकर्मभिर्जेतव्याः

लोकास्तिष्ठन्ति , तेषु तेन ओंकाराभिध्यानेन कतम स लोक जयतीति ॥

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः । तस्माद्वि-द्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

पृष्टवते तस्मै स ह उवाच पिप्पलादः — एतद्वै सत्यकाम । एतत् ब्रह्म वै परं च अपरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरुषाख्यम् अपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत् तदोंकार एव ओंकारात्मकम् ओंकारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितम् , अतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसावगाहितुम् । ओंकारे तु विष्ण्वादिप्रतिमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिना तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात् । तथा परं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इत्युपचर्यते । तस्मादेवं विद्वान् एतेनैव आत्मप्राप्तिसाधनेनैव ओंकाराभिध्यानेन एकतरं परमपरं वा अन्वेति ब्रह्मानुगच्छति , नेदिष्ठं ह्यालम्बनमोंकारो ब्रह्मणः ॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

स यद्यप्योंकारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति, तथाप्योंकाराभिध्यानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छति, एतदेकदेशज्ञानवैगुण्यतयोंकारशरणः कर्मज्ञानोभयभ्रष्टो न दुर्गतिं गच्छति, किं तर्हि, यदि एवमोंकारमेव एकमात्राविभागज्ञ एव केवलः अभिध्यायीत एकमात्रं सदा ध्यायीत, स तेनैव एकमात्राविशिष्टोंकाराभिध्यानेनैव संवेदितः संबोधितः तूर्णं क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्याम् अभिसंपद्यते । किम्? मनुष्यलोकम् । अनेकानि हि जन्मानि जगत्यां संभवन्ति । तत्र तं साधकं जगत्यां मनुष्यलोकमेव उपनयन्ते उपनिगमयन्ति ऋचः । ऋग्वेदरूपा ह्योंकारस्य प्रथमा एकमात्रा । तेन स तत्र मनुष्यजन्मनि द्विजाग्र्यः सन् तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च संपन्नः महिमानं विभूतिम् अनुभवति न वीतश्रद्धो यथेष्टचेष्टो भवति, योगभ्रष्टः कदाचिदपि न दुर्गतिं गच्छति ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अथ पुन यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोंकारमभिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सौमदैवत्ये सपद्यत एकाग्रतयात्मभाव गच्छति, स एव सपन्नो मृत अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षाधार द्वितीयमात्रारूप द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भि उन्नीयते सोमलोक सौम्य जन्म प्रापयन्ति त यजूषीत्यर्थ । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोक प्रति पुनरावर्तत ॥

य पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्मा ज्जीवघनात्परात्पर पुरिशय पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवत ॥ ५ ॥

य पुन एतम् ओंकार त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञान विशिष्टेन ओमित्येतेनैव अक्षरेण पर सूर्यान्तर्गत पुरुष प्रतीकत्वेन अभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन ह्यालम्बनत्व प्रकृतमोंकारस्य पर चापर च ब्रह्मेति अभेदश्रुते, ओंकारमिति च द्वितीयानेकश श्रुता बाध्येतान्यथा । यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते, तथापि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्र पर पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेया 'त्यजेदेक कुलस्यार्थे' इति न्यायेन । स तृतीयमात्रारूपे तेजसि सूर्ये सपन्नो भवति ध्यायमान, मृतोऽपि सूर्यात्सोमलोकादिवन्न पुनरावर्तते, किंतु सूर्ये सपन्नमात्र एव । यथा पादोदर सर्प त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्विनिर्मुक्त स पुनर्नवो भवति । एव ह वै एष यथा दृष्टान्त स पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्त स सामभि तृतीयमात्रारूपै ऊर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्मलोक हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोक सत्याख्यम् । स हिरण्यगर्भ सर्वेषा ससारिणा जीवानामात्मभूत । स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानाम् । तस्मिन् हि लिङ्गात्मनि सहता सर्वे जीवा । तस्मात्स जीवघन स विद्वांस्त्रिमात्रोंकाराभिज्ञ एतस्माज्जीवघनात् हिरण्यगर्भात्परात्पर परमात्माख्य पुरुषमीक्षते पुरिशय सर्वशरीरानुप्रविष्ट पश्यति

ध्यायमान । तत् एतौ अस्मिन्यथोक्तार्थप्रकाशकौ श्लोकौ मन्त्रौ भवत ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता
अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।
क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु
सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

तिस्र त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्या ॐकारस्य मात्रा । मृत्युमत्य मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्य मृत्युगोचरादनतिक्रान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थ । ता आत्मनो ध्यानक्रियासु प्रयुक्ता । किंच, अन्योन्यसक्ता इतरेतरसबद्धा । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ता विप्रयुक्ता, न तथा विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता, न अविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ता । किं तर्हि, विशेषेणैकस्मिन्ध्यानकाले तिसृषु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु युक्तासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति ज्ञ योगी यथोक्तविभागज्ञ ॐकारस्येत्यर्थ । न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते । यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषा सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोंकारात्मरूपेण दृष्टा, स ह्येवं विद्वान्सर्वात्मभूत ॐकारमय कुतो वा

चलेत्कस्मिन्वा ॥

ऋग्भिरेत यजुर्भिरन्तरिक्ष
सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ।
तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वा-
न्यत्तच्छान्तमजरममृतमभय पर चेति ॥

इति पञ्चम प्रश्नः ॥

सर्वार्थसग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्र —ऋग्भि एत लोक मनुष्योपलक्षितम । यजुर्भि अ तरिक्ष सोमाधिष्ठितम् । सा माभि यत् तद्ब्रह्मलोक इति तृतीय कवय मेधाविनो विद्या वन्त एव नाविद्वास वेदयन्ते । त त्रिविध लोकमोंकारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणम् अन्वेति अनुगच्छति विद्वान् । तेनै वोंकारण यत्तत्पर ब्रह्माक्षर सत्य पुरुषाख्य शान्त विमुक्त-जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिविशेष सर्वप्रपञ्चविवर्जितम् , अत एव अजर जरावर्जितम अमृत मृत्युवर्जितमत एव । यस्माज्जरादिविक्रि यारहितमत अभयम् । यस्मादेवाभय तस्मात् पर निरति-शयम् । तदप्योंकारेणैवायतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थ । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थ ॥

इति पञ्चमप्रश्नभाष्यम् ॥

षष्ठ प्रश्नः ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ । तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति, समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

अथ ह एनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ समस्तं जगत्कार्यकारणलक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्नक्षरे सुषुप्तिकाले संप्रतिष्ठत इत्युक्तम् । तत्सामर्थ्यात्प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते जगत्तत एवोत्पद्यत इति च सिद्धं भवति । न

ह्यकारणे कार्यस्य सम्प्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं च 'आत्मन एष प्राणो जायते' इति । जगतश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अनन्तरं चोक्तम् 'स सर्वज्ञः सर्वो भवति' इति । वक्तव्यं च क्व तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं विज्ञेयमिति, तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वज्ञापनेन तल्लब्ध्यर्थं मुमुक्षूणां यत्नविशेषोपादानार्थम् । हे भगवन्, हिरण्यनाभो नामतः कोसलायां भवः कौसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो माम् उपेत्य उपगम्य एतम् उच्यमानं प्रश्नम् अपृच्छत । षोडशकलं षोडशसंख्याकाः कला अवयवा इवात्मन्यविद्याध्यारोपितरूपा यस्मिन्पुरुषे, सोऽयं षोडशकलः, तं षोडशकलं हे भारद्वाज, पुरुषं वेत्थ त्वं विजानासि । तम् अहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तम् अब्रवम् उक्तवानस्मि—नाहमिमं वेद यं त्वं पृच्छसीति । एवमुक्तवत्यपि मय्यज्ञानमसंभावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषम्—यदि कथंचित् अहम् इमं त्वया पृष्टं पुरुषम् अवेदिषं विदितवानस्मि, कथम् अत्यर्थं शिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं न अवक्ष्यं नोक्तवानस्मि न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमेवालक्ष्य प्रत्याययितुमब्रवम्— समूलः सह मूलेन वै एष अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्वन् यः अनृतम् अयथा-

भूतार्थम् अभिवदति, स परिशुष्यति शोषमुपैति इहलोकपर-लोकाभ्या विच्छिद्यते विनश्यति । यत एव जाने तस्मात् न अर्हामि अहम् अनृत वक्तु मूढवत । स राजपुत्र एव प्रत्या-यित तूर्ष्णी व्रीडित रथम् आरुह्य प्रवव्राज प्रगतवाम् यथा-गतमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय जानता विद्या वक्तव्यैव, अनृत च न वक्तव्य सर्वास्वप्यवस्थास्वित्येतस्सिद्ध भवति । त पुरुष त्वा त्वा पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन शल्यमिव स्थितम्, क असौ वर्तते विज्ञेय पुरुष इति ॥

तस्मै स होवाचेहैवान्त'शरीरे सो-म्य स पुरुषो यस्मिन्नेता षोडश कला' प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

तस्मै स होवाच । इहैव अन्त शरीरे हृदयपुण्डरीकाकाश-मध्ये हे सोम्य स पुरुष, न देशान्तरे विज्ञेय । यस्मिन् एता उच्यमाना षोडश कला प्राणाद्या प्रभवन्ति उत्पद्यन्त इति षोडशभि कलाभिरुपाधिभूताभि सकल इव निष्कल पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति, तदुपाधिकलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुष केवलो दर्शयितव्य इति कलाना तत्प्रभवत्वमुच्यते प्राणादीनाम् । अत्यन्तनिर्विशेषे ह्यद्वये विशुद्धे तत्त्वे न शक्यो-

ऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारं कर्तुमिति क
लाना प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्तेऽविद्याविषया । चैतन्याव्य-
तिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्य प्रलीयमानाश्च सर्वदा
लक्ष्यन्ते । अत एव भ्रान्ता केचित्—अग्निसयोगाद्घृतमिव
घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षण जायते नश्यतीति । तन्नि-
रोधे शून्यमेव सर्वमिति अपरे । घटादिविषय चैतन्य चेत
यितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्य जायते विनश्यतीत्यपरे । चैतन्य भू-
तधर्म इति लौकायतिका । अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव
नामरूपाद्युपाधिधर्मैं प्रत्यवभासते 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म'
'प्रज्ञान ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव' इत्या-
दिश्रुतिभ्य । स्वरूपव्यभिचारिषु पदार्थेषु चैतन्यस्याव्यभि-
चाराद्यथा यथा यो य पदार्थो ज्ञायते, तथा तथा ज्ञायमान
त्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वम् । वस्तुतत्त्व भव
ति किंचित्, न ज्ञायत इति चानुपपन्नम्, रूप च दृश्यते,
न चास्ति चक्षुरिति यथा । व्यभिचरति तु ज्ञेयम्, न ज्ञान
व्यभिचरति कदाचिदपि ज्ञेयम्, ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरे भावा-
ज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेय नाम भवति कस्यचित्,
सुषुप्तेऽदर्शनात्—ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयवज्ज्ञानस्वरूप-
स्य व्यभिचार इति चेत्, न, ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकव-

ज्ञेयाभिव्यक्त्यर्थत्वात्स्वव्यङ्ग्याभावे आलोकाभावानुपपत्तिवत् अप्रतीतेषु वस्तुषु सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः । न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुमवैनाशिकेन । वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेत्, येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यं वैनाशिकेन, तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञानाभाव इति चेत्, न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमात्—अभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैर्नित्यश्च । तदव्यतिरिक्तं चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात् । तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं च वाङ्मात्रमेव, न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनाममात्राध्यारोपे किंचिन्नश्छिन्नम् । अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन् ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेत्, न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः । ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तम्, न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेत्, न, शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वं चेदभ्युपगम्यते, ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तम्, न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् इति तु शब्दमात्रमेव तत्—वह्निरग्निव्यतिरिक्तः, अग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वत्—अभ्युपगम्यम् । ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभा-

वानुपपत्तिः सिद्धा । ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेत्, न, सुषुप्ते ज्ञप्त्यभ्युपगमात्— वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वम् । तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेत्, न, भेदस्य सिद्धत्वात्— सिद्धं ह्यभावविज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम् । न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि । ज्ञानस्य ज्ञेयत्वे तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, तद्विभागोपपत्तेः सर्वस्य— यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्, तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः । न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः । ज्ञानस्य स्वेनैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत्, सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु, किं तन्निबर्हणेनास्माकम्? अनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमात्— अवश्यं च वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् । स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेनानवस्था अनिवार्या । समान एवायं दोष इति चेत्, न, ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः—सर्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थास्वेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकधावभासत इति । नासौ दोषः । तथा चेहेदमुच्यते । ननु

श्रुतेरिहैवान्त शरीरे परिच्छिन्न कुण्डबदरवत्पुरुष इति, न, प्राणादिकलाकारणत्वात्— न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्न प्राणश्रद्धादीना कलाना कारणत्व प्रतिपत्तु शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य— न हि पुरुषकार्याणा कलाना कार्यं सच्छरीर कारणकारण स्वस्य पुरुष कुण्डबदरमिवा भ्यन्तरीकुर्यात् । बीजवृक्षादिवत्स्यादिति चेत्— यथा बीज-कार्यं वृक्षस्तत्कार्यं च फल स्वकारणकारण बीजमभ्यन्तरी-करोत्याम्रादि, तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्याच्छरीर स्वकारणका-रणमपीति चेत्, न, अन्यत्वात्सावयवत्वाच्च—दृष्टान्ते कार-णाद्बीजाद्वृक्षफलसवृत्तान्यन्यान्येव बीजानि, दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूत स एव पुरुष शरीरेऽभ्यन्तरीकृत श्रूयते । बीजवृक्षादीना सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वम्, निरवयवश्च पुरुष, सावयवाश्च कला शरीर च । एतेना-काशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नम्, किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य? तस्मादसमानो दृष्टान्त । किं दृष्टान्तेन? वचना-त्स्यादिति चेत्, न, वचनस्याकारकत्वात्— न हि वचन वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते, किं तर्हि, यथाभूतार्थाव द्योतने । तस्मादन्त शरीर इत्येतद्वचनम् 'अण्डस्यान्तर्व्योम' इतिवद्द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च— दर्शनश्रवणमनन-

विज्ञानादिलिङ्गैरन्त शरीर परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते पुरुष उपलभ्यते चात्र । अत उच्यते— अन्त शरीरे सोम्य स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणभूत सन्कुण्डबदरवच्छरीर-परिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तु मूढोऽपि , किमुत प्रमाणभूता श्रुति ॥

स ईक्षाचक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

यस्मिन्नेता षोडश कला प्रभवन्तीत्युक्त पुरुषविशेषणार्थं कलाना प्रभव , स चान्यार्थोऽपि श्रुत केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थ च । स पुरुष षोडशकल पृष्टो यो भारद्वाजेन स ईक्षाचक्रे ईक्षण दर्शन चक्रे—कृतवानित्यर्थ — सृष्टिफलक्रमादिविषयम । कथमिति, उच्यते— कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि अहमेव , कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठित अह प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठित स्यामित्यर्थ । नन्वात्मा अकर्ता प्रधान कर्तृ , अत पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधान प्रवर्तते महदाद्याकारेण, तत्रेदमनुपपन्न पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणेक्षापूर्वक कर्तृत्वव

चनम, सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्तरि सति ईश्वरेच्छानुवर्तिषु वा परमाणुषु सत्सु आत्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च। न हि चेतनावान्बुद्धिपूर्वकारी आत्मन अनर्थं कुर्यात। तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमानेऽचेतनेऽपि प्रधाने चेतनवदुपचारोऽय स ईक्षाञ्चक्रे इत्यादि, यथा राज्ञ सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति, तद्वत्। न, आत्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्त —यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनाऽप्यात्मनो भोक्तृत्वम्, तद्वद्वेदवादिनामीक्षापूर्वक जगत्कर्तृत्वमुपपन्न श्रुतिप्रामाण्यात्। तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्त चि मात्रस्वरूपविक्रियात पुरुषस्य स्वात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय। भवता पुनर्वेदवादिना सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेत्, न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमात्। अविद्याकृतनामरूपोपाधिनिमित्तो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनो बन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसव्यवहाराय। परमार्थतोऽनुपाधिकृत च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेय सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगम्य ह्यजमभय शिवमिष्यते। न

तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलं नास्ति, अद्वैतत्वा-त्सर्वभावानाम्। सांख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलं चेति कल्पयित्वा आगमबाह्यत्वात्पुनस्ततस्त्रस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति। तत्त्वान्तरं च प्रधानं पुरुषाद्बाह्यं परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते। तथेतरे तार्किकाः सांख्यैः, इत्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यविरुध्यमानार्थदर्शित्वात्परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्ते। अतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमतदोषप्रदर्शनं किंचिदुच्यतेऽस्माभिः, न तु तार्किकवत्तात्पर्येण। तथैतदत्रोक्तम्— विवदत्स्वेव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम्। तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित्॥ किंच, भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः। का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया, यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्ता, प्रधानं तु कर्त्रेव न भोक्तृ इति। ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव, स च स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानः, न तत्त्वान्तरपरिणामेन। प्रधानं तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियते, अतो नैकमशुद्धमचेतनं चेत्या-

विधर्मवत् । तद्विपरीत पुरुष । नासौ विशेष , वाङ्मात्रत्वात् । प्रागभागोत्पत्त केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्व नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेत् जायते, निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषादपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेत् , महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधान ततोऽपेत्य पुन प्रधानस्वरूपेण व्यवतिष्ठत इति अस्या कल्पनाया न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेत् , न तर्हि परमार्थतो भोग पुरुषस्य । अथ भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव, तेन भोग पुरुषस्येति चेत् , न , प्रधानस्यापि भोगकाले विक्रियावत्त्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्ग । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेत् , औष्ण्याद्यसाधारणधर्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्ति । प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चत् , न , प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्त --न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बोदयादविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेत् , न , पुरुषस्य विशेषाभावे भोक्तृत्वकल्पनानर्थक्यात् । भोगरूपश्चेदनर्थ पुरुषस्य नास्ति सदा निर्विशेषत्वात्पुरुषस्य, कस्यापनयनार्थं मोक्षसाधन शास्त्र प्रणीयते ? अ-

विद्याऽध्यारोपितानर्थापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत्, परमार्थत पुरुषो भोक्तैव, न कर्ता, प्रधानं कर्त्रेव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्च इतीयं कल्पना आगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्तव्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेत्, न, अभावात्—सत्सु हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमर्थवदनर्थकं वेति विकल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्रादयस्ततो भिन्नाः सन्ति, तदभावे एवं विकल्पनैवानुपपन्ना । अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमाणार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगन्तृता । तदभ्युपगमे च विकल्पानुपपत्तिमाह शास्त्रम् 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि, शास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिं चाह अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादि विस्तरतो वाजसनेयके । अत्र च विभक्ते विद्याविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्य । अतो न तार्किकवादभटप्रवेशो वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्वविषये इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः, परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्तरि भृत्ये

उपचारो राजा करोतीति, सोऽत्रानुपपन्न , 'स ईक्षाचक्रे' इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः । तत्र हि गौणी कल्पना शब्दस्य, यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्त-बद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुष प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते, यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तु उपपन्ना । ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राण पुरुषेण सृज्यते ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायु-र्ज्योतिराप पृथिवीन्द्रियं मन. । अन्नम-न्नाद्वीर्यं तपो मन्त्रा कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

कथम्? स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा सर्वप्राण हिरण्य-गर्भाख्य सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानम् असृजत सृष्टवान् । तत प्राणात् श्रद्धा सर्वप्राणिना शुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूताम्, तत कर्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतानि असृजत—खं शब्दगुणकम्, वायु स्वेन स्पर्शगुणेन शब्दगुणेन च विशिष्टो द्विगुण , तथा ज्योति स्वेन रूपेण पूर्वगुणाभ्या च विशिष्ट शब्दस्पर्शाभ्या त्रिगुणम्, तथा आपो रसगुणेना

साधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च चतुर्गुणा , तथा गन्धगुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च पञ्चगुणा पृथिवी, तथा तैरेव भूतैरारब्धम् इन्द्रिय द्विप्रकार बुद्ध्यर्थं कर्मार्थं च दशसंख्याकम् , तस्य चेश्वरमन्त स्थ सशयविकल्पादिलक्षण मन । एव प्राणिना कार्यं करण च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणम् अन्नम् , ततश्च अन्नात् अद्यमानात् वीर्यं सामर्थ्यं बल सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनम् , तद्वीर्यवता च प्राणिना तप विशुद्धिसाधन सकीर्यमाणानाम् , मन्त्रा तपोविशुद्धान्तर्बहि करणेभ्य कर्मसाधनभूता ऋग्यजु सामाथर्वाङ्गिरस , तत कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणम् , ततो लोका कर्मणा फलम् , तेषु च लोकेषु सृष्टाना प्राणिना नाम च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेता कला प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्या स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वपदार्था पुनस्तस्मिन्नेव पुरुष प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् ॥

स यथेमा नद्यः स्यन्दमाना' समुद्रायणा समुद्रं प्राप्यास्त गच्छन्ति भिद्येते तासा नामरूपे समुद्र इत्येव प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमा षोडश कला

पुरुषायणा, पुरुष प्राप्यास्त गच्छन्ति भिद्येते चासा नामरूपे पुरुष इत्येव प्रो च्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोक. ॥ ५ ॥

कथम्? स दृष्टान्त, यथा लोके इमा नद्य स्यन्दमाना स्रवन्त्य समुद्रायणा, समुद्र एव अयन गतिरात्मभावो यासा ता समुद्रायणा, समुद्र प्राप्य उपगम्य अस्तम् अदर्शन नामरू पतिरस्कार गच्छन्ति, तासा चास्त गताना भिद्येते विनश्येते नामरूपे गङ्गा यमुनेत्यादिलक्षणे, तदभेदेन समुद्र इत्येव प्रोच्यत तद्वस्तूदकलक्षणम्, एव यथाय दृष्टान्त उक्तलक्षण-स्य प्रकृतस्य अस्य पुरुषस्य परिद्रष्टु परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्तु स्वरूपभूतस्य। यथा अर्क स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता सर्वत, तद्वत् इमा षोडश प्राणाद्या उक्ता कला पुरुषायणा नदी-नामिव समुद्र पुरुषोऽयनमात्मभावगमन यासा कलाना ता पुरुषायणा पुरुष प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्त ग च्छन्ति। भिद्येते च आसा नामरूपे कलाना प्राणाद्याख्या रूप च यथास्वम्। भेदे च नामरूपयोर्यदनष्ट तत्तस्य पुरुष इत्ये व प्रोच्यते ब्रह्मविद्भि। य एव विद्वान्गुरुणा प्रदर्शितकलाप्र

लयमार्गे, स एष विद्यया प्रविलापितास्वविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलासु अकल अविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्यु, तदपगमेऽकलत्वादेव अमृत भवति। तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोक ॥

अरा इव रथनाभौ
कला यस्मिन्प्रतिष्ठिता।
त वेद्य पुरुष वेद
यथा मा वो मृत्यु परिव्यथा इति ॥

अरा इव रथचक्रपरिवारा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथाप्रवेशिता तदाश्रया भवन्ति यथा, तथेत्यर्थ। कला प्राणाद्या यस्मिन पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु त पुरुष कलानामात्मभूत वद्य वेदनीय पूर्णत्वात्पुरुष पुरि शयनाद्वा वेद जानाति, यथा हे शिष्या, मा व युष्मान् मृत्यु परिव्यथा मा परिव्यथयतु। न चेद्विज्ञायेत पुरुषो मृत्युनिमित्ता व्यथामापन्ना दु खिन एव यूय स्थ। अतस्तन्माभूद्युष्माकमित्यभिप्राय ॥

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्पर ब्रह्म वेद नात परमस्तीति ॥ ७ ॥

तान् एवमनुशिष्य शिष्यान् तान् होवाच पिप्पलादः किल एतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् । न अतः अस्मात् परम् अस्ति प्रकृष्टतरं वेदितव्यम् इत्येवमुक्तवान् शिष्याणामविदितशेषास्तित्वाशङ्कानिवृत्तये कृतार्थबुद्धिजननार्थं च ॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता यो-
ऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ।
नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥

इति षष्ठः प्रश्नः समाप्तः ॥

ततः ते शिष्या गुरुणानुशिष्टास्तं गुरुं कृतार्थाः सन्तो विद्यानिष्क्रयमन्यदपश्यन्तः किं कृतवन्त इत्युच्यते—अर्चयन्तः पूजयन्तः पादयोः पुष्पाञ्जलिप्रकिरणेन प्रणिपातेन च शिरसा । किमूचुरित्याह—त्वं हि नः अस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य विद्यया जनयितृत्वान्नित्यस्याजरामरणस्याभयस्य । यः त्वमेव अस्माकम् अविद्यायाः विपरीतज्ञानाज्जन्मजरामरणरोगदुःखादिग्राहादपारादविद्यामहोदधेर्विद्याप्लवेन परम् अपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षाख्यं महोदधेरिव पारं तारयसि अस्मानित्यतः

पितृत्व तवास्मान्प्रत्युपपन्नमितरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्र जनयति, तथापि स पूज्यतमो लोके, किमु वक्तव्यमात्यन्तिकाभयदातुरित्यभिप्राय । नम परमऋषिभ्य ब्रह्मविद्यासप्रदायकर्तृभ्य । नम परमऋषिभ्य इति द्विर्वचनमादरार्थम् ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगव
त्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ
प्रश्नोपनिषद्भाष्य सपूर्णम् ॥

ॐ

भद्र कर्णेभि शृणुयाम
देवा । भद्र पश्येमाक्षभिर्य-
जत्रा । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाऽ-
सस्तनूभि । व्यशेम देव-
हित यदायु ॥ स्वस्ति न
इन्द्रो वृद्धश्रवा । स्वस्ति न
पूषा विश्ववेदा । स्वस्ति न-
स्ताक्ष्योऽरिष्टनेमि । स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

उपनिषन्मन्त्राणां

वर्णानुक्रमणिका

S U 21

॥ श्री ॥

उपनिषन्मन्त्राणां

॥ वर्णानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		अथ हैन सुकेशा	२८९
अग्निर्यथैको भुवन	२०८	अथ हैन सौर्यायणी	२६८
अग्ने नय सुपथा राये	२७	अथादित्य उदयन्	२४१
अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो	१९९	अथाध्यात्म यदेत०	७०,११८
अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो	२२९	अथेन्द्रमब्रुव मघवन्	६६,१०६
अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो	१९८	अथैकयोर्ध्व	२६४
अजीर्यताममृताना	१५	अथोत्तरेण तपसा	२४४
अणोरणीया महतो	१८७	अनुपश्य यथा पूर्वे	१३४
अत्रैष देव स्वप्ने	२७३	अनेजदेक मनसो	१०
अथ कबन्धी का०	२३९	अन्ध तम प्रविशन्ति	१८
अथ यदि द्विमात्रेण	२८५	अन्ध तम प्रविशन्ति	२०
अथ वायुमब्रुवन्	९५,१ ६	अन्न वै प्रजापति	२४८
अथ हैन कौसल्य०	२६०	अन्यच्छ्रेयोऽन्यदु०	१५२
अथ हैन भार्गवो	२९१	अन्यत्र धर्मादन्यत्रा	१६३
अथ हैन शैब्य	२८२	अन्यदेव तद्विदितात्	४३,९०

	पृष्ठम्
अन्यदेवाहु सभवात्	९०
अन्यदेवाहुर्विद्यया	१८
अरण्योर्निहितो	१०१
अरा इव रथनाभौ	३०४
अरा इव रथनाभौ	२७४
अविद्यायामन्तर	१
अव्यक्तात्तु पर पुरुषा	२४१
अशब्दमस्पर्शमरूपम्	१८३
अशरीरं शरीरेषु	१६
असुर्या नाम ते लोका	
अस्तीत्येवोपल धव्य	२४८
अस्य विस्नसमानस्य	[illegible]
अहोरात्रो वै	२४७
आ	
आत्मन एष प्राणा	१
आत्मान रथिन विद्धि	१७३
आदित्यो ह वै प्राणो	२४१
आदित्यो ह वै बाह्य	२६४
आशाप्रतीक्षे सगत	१३५
आसीनो दूर व्रजति	१६८
इ	

	पृष्ठम्
इन्द्रस्त्व प्राण तेजसा	२५६
इन्द्रियाणा पृथग्भाव०	२२०
इन्द्रियाणि हयानाहु	१७४
इन्द्रियेभ्य पर मनो	२२०
इन्द्रियेभ्य पर। ह्यर्था	१७८
इह चेदवेदीदथ	७९,१ ३
इह चेदशकद्बोद्धु	२१८
ई	
ईशा वास्यमिदं	६
उ	
उत्तिष्ठत जाग्रत	१८२
उत्पत्तिमायति	२६७
उपनिषद भो ब्रूहि	७२,१२०
उशन्ह वै वाजश्रवस	१३१
ऊ	
ऊर्ध्व प्राणमुन्नयति	२ ४
ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख	२१५
ऋ	
ऋग्भिरेत यजुर्भि०	२८८
ऋत पिबन्तौ सुकृतस्य	१७२
ए	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
एको वशी सर्व	२११	तदेजति तन्नैजति	१२
एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य	१६२	तदेतदिति मन्यन्ते	२१२
एततुल्यं यदि मन्यसे	१४७	तद्ध तद्वन नाम	७१,११९
एतदालम्बनं श्रेष्ठ	१६४	तद्धैषां विजज्ञौ	६२,१०५
एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म	१६४	तद्येह वै तत्प्रजा	२४८
एष तेऽग्निर्नचिकेत	१४३	तमब्रवीत्प्रीयमाणो	१४१
एष सर्वेषु भूतेषु	१८०	तस्माद्वा इन्द्रो	६९,११७
एष सुप्तेषु जागर्ति	२०८	तस्माद्वा एते देवा	६८,११७
एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा	२७९	तस्मिꣳस्त्वयि किं	६५,१०९
एषोऽग्निस्तपत्येष	२ ४	तस्मिꣳस्त्वयि किं	६३,१०९
क		तस्मै तपो दम	७४,१२
कामस्याप्तिं जगत	१६	तस्मै तृण निद	६३,१०६
कुर्वन्नेवेह कर्माणि	८	तस्मै तृण निद०	६५,१ ९
केनेषितं पतति	३६,८	तस्मै स होवाच यथा	२७०
ज		तस्मै स होवाच	२५१
जानाम्यहꣳ शेवधि०	१६	तस्मै स होवाच प्रजा	२४०
त		तस्मै स होवाचा	२६१
तं दुर्दर्श गूढमनु	१६१	तस्मै स होवाचैतद्वै	२९१
तꣳ ह कुमारꣳ सन्त	१३२	तस्मै स होवाच	२८३
तदभ्यद्रवत्तमभ्य	६२,१ ९	तस्यैष आदेशो	६९,११७
तदभ्यद्रवत्तमभ्य०	६३,१०५	ता योगमिति मन्यन्ते	२८३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
तान्वरिष्ठ प्राण	२५२	न प्राणेन नापानेन	२०६
ता ह स ऋषि०	२३९	न वित्तेन तर्पणीयो	१४९
तान्होवाचैतावद०	३०४	न संदृशे तिष्ठति	२२२
तिस्रो मात्रा मृत्यु०	२८७	न साम्पराय प्रतिभाति	१ ६
तिस्रो रात्रीर्यदवा०	१३६	नाचिकेतमुपाख्यान	१८४
तेऽग्निमब्रुवन्	६३,१ ५	नायमात्मा प्रवचनेन	१६९
तेजो ह वाव उदा०	२६५	नाविरतो दुश्चरितात्	१७०
ते तमर्चयन्तस्त्वं हि	३०५	नाहं मन्ये सुवेदेति	५३,९८
तेषामसौ विरजो	२४९	नित्यो नित्याना	२१२
त्रिणाचिकेतस्त्रयमे०	१४२	नैव वाचा न मनसा	२२४
त्रिणाचिकेतस्त्रिभि०	१४२	नैषा तर्केण मति०	१२९
द		प	
दूरमेते विपरीते	१५४	पञ्चपाद पितर	२४८
देवानामसि वह्नितम	२५६	परमेवाक्षर प्रति	२८०
देवैरत्रापि विचिकि	१४५	पराच कामाननुयन्ति	१९१
देवैरत्रापि विचिकि०	१४६	पराञ्चि खानि व्यतृ०	१८९
न		पायूपस्थेऽपान	२६२
न जायते म्रियते	१६८	पीतोदका जग्धतृणा	१३२
न तत्र चक्षुर्गच्छति	४२,८९	पुरमेकादशद्वार	२०२
न तत्र सूर्यो भाति	२१३	पूषन्नेकर्षे यम	२३
न नरेणावरेण	१५७	पृथिवी च पृथिवी०	२७७

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
प्रजापतिश्चरसि	२५९	य पुनरेतं त्रि०	२८५
प्रतिबोधविदित	९५,१०१	य पूर्वं तपसो	१९४
प्र ते ब्रवीमि तदु	१३९	य सेतुरीजानाना०	१७३
प्राणस्येद वशे	२५९	यच्चक्षुषा न पश्यति	४८,९७
प्राणाग्नय एवैत०	२७१	यच्चित्तस्तेनैष	२६८
ब		यच्छेद्वाङ्मनसी	१८१
बहूनामेमि प्रथमो	१३३	यच्छ्रोत्रेण न शृणोति	४८,९७
ब्रह्म ह देवेभ्यो	६१,१०५	यतश्चोदेति सूर्यो	१९६
ब्रह्मेति होवाच	६८,११७	यत्प्राणेन न प्राणिति	४९,९५
भ		यथादर्शे तथात्मनि	२१९
भयादस्याग्निस्तपति	२१८	यथा पुरस्ताद्भविता	१३८
म		यथा सम्राडेवाधि	२६२
मनसैवेदमाप्तव्य	१९८	यथोदक दुर्गे	१९९
महत परमव्यक्त०	१७९	यथोदक शुद्धे	२००
मासो वै प्रजापति	२४६	यदा त्वमभिवर्षसि	२५७
मृत्युप्रोक्ता नचिके०	२२९	यदा पञ्चावतिष्ठन्ते	२२२
य		यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते	२२७
य इम परम गुह्य	१८५	यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	२२६
य इम मध्वद वेद	१९३	यदिद किंच जगत्	२१७
य एव विद्वान्प्राण	२६६	यदि मन्यसे सुवेदेति	५०,९७
य एषु सुप्तेषु जागर्ति	२०८	यदुच्छ्वासनिःश्वा०	२७२

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
यदेवेह तदमुत्र	१९७	वायुर्यथैको भुवन	२०९
यद्वान्वानभ्युदित	४१,९४	विज्ञानसारथिर्यस्तु	१७७
य मनसा न मनुते	४७,९५	विज्ञानात्मा सह	२८०
यस्तु विज्ञानवा भ०	१७६,१७७	विद्या चाविद्या च	१
यस्तु सर्वाणि भूतानि	१३	विश्वरूप हरिण	२४०
यस्त्वविज्ञानवान्	१७६	वैश्वानर प्रविशति	१
यस्त्वविज्ञानवान्	१७५	व्रात्यस्त्व प्राणैकर्षि०	२५८
यस्मिन्निद विचि०	१५१	श	
यस्मिन्सर्वाणि भूतानि	१४	शत चैका च हृदयस्य	२२७
यस्य ब्रह्म च क्षत्र	१७१	शतायुष पुत्रपौत्रान्	१४६
यस्यामत तस्य मत	५४,९९	शान्तसकल्प सुमना	१३७
या ते तनूर्वाचि	२५८	श्रवणायापि बहुभिर्यो	१५७
या प्राणेन सभवति	१९५	श्रेयश्च प्रेयश्च	१५
येन रूप रस	१९२	श्रोत्रस्य श्रोत्र	३८,८७
येय प्रेते विचिकित्सा	१४४	श्वोभावा मर्त्यस्य	१४८
ये ये कामा दुर्लभा	१४८	स	
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते	२ ७	स ईक्षाचक्रे	२९६
यो वा एतामेव	७५,१२१	स एष वैश्वानरो	२४९
ल		सभूति च विनाश च	२१
लोकादिमग्नि	१४०	सवत्सरो वै प्रजा०	२४३
वायुरनिलममृत	२४	स तस्मिन्नेवाकाशे	६६,१०७

	पृष्ठम्
स त्व प्रियाप्रियरू०	१२४
स त्वमग्निं स्वर्ग्य	१३९
स पर्यागाच्छुक्रमका	१९
स प्राणमसृजत	३०१
स यथा सोम्य	२७७
स यथेमा नद्य	३०२
स यदा तेजसा	२७६
स यश्चैकमात्मम०	२८४
सर्वे वेदा यत्पद०	१६३
सह नाववतु	२३०
स होवाच पितर	१३३
सुकेशा च भारद्वाज	२३८
सूर्यो यथा सर्व०	२१०
सोऽभिमानादूर्ध्व०	२५३
स्वप्नान्त जागरिता०	१९३
स्वर्गे लोके न भय	१३८
ह	
हꣳस शुचिषद्वसु०	२०३
हत त इद प्रव०	२०६
हता चेम यते हतु०	१६६
हिरण्मयेन पात्रेण	२३
हृदि ह्येष आत्मा	२६३

परिग्रहण सं० 10366
ग्रन्थालय, के० उ० ति० शि० संस्थान
सारनाथ, वाराणसी